

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLATİ-PROSEDUR
ASPEKTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bənövşə Məmmədli Əhməd qızı

BAKİ-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ ____ ” _____ **20__-ci il**

“MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLATİ-PROSEDUR
ASPEKTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 634

Magistrant:

Məmmədli Bənövşə Əhməd qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Cavadova Mehriban Alim qızı
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKI-2021

Elm andı

Mən, Bənövşə Məmmədli Əhməd and içirəm ki, “Müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin təşkilati-prosedur aspektlərinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLATI-PROSEDUR ASPEKTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Maliyyə nəzarəti bir təşkilatın fəaliyyətinin monitorinqi və ölçülməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Hər işin əsas məqsədlərindən biri mənfəət əldə etməkdir. Məsələn, menecerlər həddindən artıq xərclər üçün gəlir hesabatlarını diqqətlə təhlil etməlidirlər.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi maliyyə nəzarəti ilə təşkilati fəaliyyət arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün nəzəri və metodiki müddəaların və praktiki tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Elmi işin birinci hissəsi - Giriş hissəsi tədqiqat işini məqsədini, quruluşunu, formalaşması xüsusiyyətlərini, eyni zamanda nəzəri aspektlərini və tərzini təsvir edir. Burada, daha çox nəzəri metodoloji yanaşmalara diqqət edilməklə yanaşı bu istiqamətdə tətbiq edilən metodlar gözdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Qeyd etmək lazımdır ki, elmi işin bu hissəsində müəssisələrin daxili informasiya bazasından istifadə edilməklə və bir çox maliyyə təhlilləri daha anlaşılıqlı və obyektiv olması üçün həm cədvəllərlə, həm də qrafiklərlə təsvir olunacaqdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Elmi işin yekununda əldə olunan nəticə və təkliflər ümumiləşdirilərək, özəl müəssisə və təşkilatların daxili maliyyə nəzarətində və maliyyə nəzarətinin təşkilati prosedurunda tətbiq edilə bilər, lakin müəssisələrin dəyişikliklər etməsi bir qədər zaman alacaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Elmi yeniliyini əks etdirən tədqiqatın ən əhəmiyyətli nəticələri, müəssisə və təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq üçün lazım olan layihələrin planlaşdırılması, əhəmiyyətli əməliyyat səhvlərini tapmaq və iş şəraitində əsaslı dəyişiklikləri aşkar etməkdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işində əldə edilmiş elmi nəticələr, daxilindəki nəticə və təkliflər müəssisə və təşkilatlarda, eyni zamanda dövlət qurumlarında maliyyə işinin təşkilinin düzgün qurulması, inkişaf aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi və səmərəliyinin artırılması üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Maliyyə, Təhlil, Maliyyə nəzarəti

“IMPROVEMENT OF ORGANIZATIONAL AND PROCEDURAL ASPECTS OF FINANCIAL CONTROL IN ENTERPRISES”

SUMMARY

The actuality of the subject: Financial control is important for monitoring and measuring the activities of an organization. One of the main goals of any business is to make a profit. For example, managers need to carefully analyze income statements for overspending.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to develop theoretical, methodological provisions and practical recommendations to determine the relationship between financial control and organizational activities.

Used research methods: The first part of the scientific work - Being the introductory part, describes the purpose, structure, as well as theoretical aspects and style. Here, theoretical and methodological approaches are given more attention and the methods used in this direction are considered.

The information base of the research: In this part, the internal database of enterprises was used, many financial analysis is described tables and graphs to make them more understandable and objective.

Restrictions of research: The results and recommendations can be applied to the internal financial control of private enterprises and organizations, but it will take some time for enterprises to make changes.

The novelty and practical results of investigation: The important results of research are planning of projects necessary to achieve the goals and objectives of the enterprise and organization, finding errors and to make fundamental changes.

Scientific-practical significance of results: The scientific results obtained in the dissertation can be used for the proper establishment and development of the organization of financial work in various fields.

Keywords: Finance, Analysis, Financial Control

İXTİSARLARIN SİYAHISI

MHBS	Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları
MN	Maliyyə Nəzarəti

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	12
1.1. Müəssisələrdə maliyyə nəzarətin formalaşması xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti.....	12
1.2. Maliyyə İdarəetmə və Nəzarət Təlimatının məqsədi və strukturu.....	20
1.3. Dövlət maliyyə nəzarətinin formaları və növləri.....	24
1.4. Dövlət maliyyə nəzarəti metodları.....	26
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ	32
2.1. Beynəlxalq səviyyədə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri.....	32
2.2. Azərbaycanda özəl və dövlət sektorunda olan maliyyə nəzarətinin oxşar və fərqli cəhətləri.....	38
2.3. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemində dövlət maliyyə nəzarəti.....	44
III FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI	50
3.1. Müasir maliyyə nəzarəti forması kimi dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin auditini.....	50
3.2. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin, auditinin inkişafının aktual problemləri.....	54
3.3. Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində dünya təcrübəsi və Azərbaycanda tətbiqi.....	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	66
Cədvəllərin siyahısı.....	70
Qrafiklərin siyahısı.....	70
Sxemlərin siyahısı.....	70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Maliyyə nəzarəti bir təşkilatın fəaliyyətinin monitorinqi və ölçülməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Hər işin əsas məqsədlərindən biri mənfəət əldə etməkdir. Məsələn, menecerlər həddindən artıq xərclər üçün gəlir hesabatlarını diqqətlə təhlil etməlidirlər. Ənənəvi maliyyə nəzarəti tədbirlərinə nisbət analizi, büdcə təhlili və pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı daxil edilə bilər. Burada, idarəçilərin təşkilatın aktivlərini, öhdəliklərini, ehtiyatlarını nə qədər səmərəli və mənfəətli istifadə etdiyini xatırlatmaq üçün daxili nəzarət alətlərindən istifadə edilir. Büdcə isə, bir planlaşdırma vasitəsidir, çünki iş fəaliyyətinə istiqamət verir. Hansı fəaliyyətlərin vacib olduğunu və hər bir fəaliyyətə nə qədər vəsait ayrılmalı olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, ictimai təşkilatlar maliyyə nəzarət alətlərinin olmaması səbəbindən gündəlik fəaliyyətlərini idarə etməkdə maliyyə çətinlikləri ilə üzləşirlər və bu da bəzi təşkilati fəaliyyətə səbəb olur. Bildiyimiz kimi ictimai təşkilatlar onun maliyyə nəzarəti və göstəriciləri ilə maraqlanırlar. Buna görə də, bu tədqiqat işi maliyyə nəzarəti ilə təşkilati fəaliyyət arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyə çalışacaqdır. Təşkilatın effektiv maliyyə nəzarəti təşkilatın daha yaxşı fəaliyyətinə gətirib çıxarır. Vəsaitlərindən səmərəli istifadə etmək üçün təşkilat effektiv maliyyə nəzarətinə sahib olmalıdır.

Bildiyimiz kimi, maliyyə hesabatları müəssisənin maliyyə vəziyyəti və əməliyyat nəticələri haqqında zəruri informasiyalar verir. Tədqiqat işində maliyyə analizi ilə əlaqələrin nə demək olduğu, maliyyə nəzarətinin yaratdığı dəyişikliklərdə hansı amillərin rol oynadığı müəyyənləşdirilməyə çalışılacaq və zamanla işin hara gedəcəyi ilə bağlı proqnozlar veriləcəkdir. Hər şeydən əvvəl analiz üsulları haqqında girişdə məlumat veriləcəkdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Müəssisə və təşkilatlarda idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin öyrənilməsində daxili auditin və maliyyə təhlilinin əvəzsiz rolunun olduğu nəzərə alındıqda, elmi işin həm nəzəri, həm də metodoloji problemləri bir sıra elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Xankişiyev B.,

Bağirov D, Həsənli M., Rzayev Q., Lawrence R., Daniel W., Walker, P., Shenkir W., Arcagök K., Gürbüz H., Hasan Y., Aksoy O., Mehmet İ. və digər müəlliflərin əsərlərində maliyyə təhlilinin müəssisənin idarəetməsində əvəzsiz rolundan, müəssisənin təşkilati prosedurundan və aspektlərin təkmilləşdirilməsi üsullarından bəhs edilir. Tədqiqatın əsasını mövzu ilə bağlı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, informasiya bazasını rəsmi, statistika, yerli və xarici mətbuatda yer almış məqalələr və digər rəsmi mənbələrdən məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi maliyyə nəzarəti ilə təşkilati fəaliyyət arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün nəzəri və metodiki müddəaların və praktiki tövsiyələrin hazırlanmasıdır. Bu tədqiqatla qarşıya qoyulan aşağıdakı məqsədlər də vacibdir:

- Effektiv maliyyə nəzarətinə təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirmək;
- Müəssisənin fəaliyyətinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək;
- Müəssisənin maliyyə nəzarəti probleminin aradan qaldırılması üçün alternativ fəaliyyət tövsiyə etmək;
- Effektiv şəkildə mümkün ola bilecey daha yaxşı nəticələrə çatmağın yollarını tapmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Müəssisə və təşkilatların maliyyə nəzarətinin effektivliyinin və potensial səmərəliliyinin ölçülməsidir. Bundan əlavə, maliyyə nəzarətinin təşkilatda işlənmə prinsipində diqqət yetirilməli olan nüansların, potensial aspektlərin araşdırılması və təkmilləşdirilməsidir.

Tədqiqat metodları: Elmi işin birinci hissəsi - Giriş hissəsi olmaqla, bu elmi işin məqsədini, quruluşunu, formalaşması xüsusiyyətlərini, eyni zamanda nəzəri aspektlərini və tərzini təsvir edir. Burada, daha çox nəzəri metodoloji yanaşmalara diqqət ediləcək və bu istiqamətdə tətbiq edilən metodlar gözdən keçiriləcəkdir. Bundan əlavə olaraq, maliyyə rəhbərliyi və ümumi qayda nəzarət təlimatının dövlət daxili maliyyə nəzarəti, hesabatlılıq və maliyyə idarəetməsi və nəzarətinin idarəetmə komponentləri anlayışı da müəyyənləşdiriləcəkdir.

Elmi işin ikinci hissəsində tətbiq olunacaq metod, qoyulan məsələyə daha detallı yanaşılaraq araşdırılmışdır. Bu metod vasitəsilə “Maliyyə menecmenti və nəzarətinin yaradılması” maliyyə rəhbərliyi və nəzarətinin yaradılması üçün hazırlanan şərt və proseslər öyrənilmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, müəssisə və təşkilatlarda maliyyə nəzarətinin inkişafı metodologiyasının hazırlanması və tətbiqi maliyyə rəhbərliyi tərəfindən təsdiqlənmiş metodologiyaya əsasən həyata keçirilmişdir.

Tədqiqat işində istifadə olunacaq digər metod olan, həll yollarının araşdırılması metodunda isə diqqət ediləcək əsas nüans tətbiq edilən metodologiyanın effektivliyinin təhlili və modern tələblərə cavab verməsinin araşdırılmasıdır. Bu məsuliyyətin praktik olaraq həyata keçirilməsi üçün təşkilatlar mövcud aktivlərin idarə olunması üçün uyğun həll yolları və qaydaları müəyyənləşdirməli və təmin etməlidirlər. Yaxşı təşkilati hədəflər müəssisənin təşkilati vahidləri daxilində spesifik və təfərrüatlı hədəflərin müəyyənləşdirilməsi üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilər. Bunlar həm də müəssisənin fəaliyyətinin ümumi uğurunu qiymətləndirmək üçün bir standart kimi xidmət edə bilər.

Elmi işin tərkibində, dövlət daxili maliyyə nəzarəti haqqında tənzimləmələr də yer alacaqdır hansı ki, bu tənzimləmələr vasitəsilə müəssisənin fəaliyyətində maliyyə nəzarətinin funksiyası tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi işin tərkibində müəssisələrin daxili informasiya bazasından istifadə edilərək bir çox təhlillər daha anlaşıqlı və obyektiv olması üçün həm cədvəllərlə, həm də qrafiklərlə təsvir olunacaqdır.

Materialların ətraflı şəkildə qeyd olunması zamanı ehtiyac yaranarsa, digər metodlardan da istifadə edilə bilər. Elmi işin yekun hissəsində isə aparacağımız tədqiqatdan əldə edəcəyimiz nəticələr və bu nəticələrin daha da optimallaşdırılması üçün irəli sürüləcək təkliflər öz əksini tapacaqdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Qeyd etmək lazımdır ki, elmi işin bu hissəsində müəssisələrin daxili informasiya bazasından istifadə ediləcəkdir və bir çox maliyyə təhlilləri daha anlaşıqlı və obyektiv olması üçün həm cədvəllərlə, həm də qrafiklərlə təsvir olunacaqdır. Materialların ətraflı şəkildə qeyd olunması zamanı ehtiyac

görüldüyü təqdirdə, digər metodlardan da istifadə edilə bilər. Tədqiqat işində müxtəlif nəşrlərdən və digər təşkilatların materiallarından geniş istifadə edilmişdir. Məlumat bazası eyni zamanda elmi və praktik konfrans materiallarından, veb saytlardan əldə olunan statistik materiallardan ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Elmi işin yekununda əldə olunan nəticə və təkliflər ümumiləşdirilərək, özəl müəssisə və təşkilatların daxili maliyyə nəzarətində və maliyyə nəzarətinin təşkilati prosedurunda tətbiq edilə bilər. Lakin, mövcud şəraitdə dəyişikliklər və yeniliklərin tətbiqi bir qədər zaman almaqdadır. Məqsəd, müəyyən bir maliyyə quruluşunu və həyata keçirilməsini, üstünlükləri və riskləri üzə çıxarmaq, bir layihəni, xüsusən də bir hadisəni idarə etmək üçün hazırlıq və istiqamətləndirilmiş koordinasiya fərqli addımları nümayiş etdirən bir metod vasitəsilə səmərəliliyi ortaya qoymaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Elmi yeniliyini əks etdirən tədqiqatın ən əhəmiyyətli nəticələri, müəssisə və təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq üçün lazım olan layihələrin planlaşdırılması, əhəmiyyətli əməliyyat səhvlərini tapmaq və iş şəraitində əsaslı dəyişiklikləri aşkar etməkdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya işində əldə edilmiş elmi nəticələr, daxilindəki nəticə və təkliflər müəssisə və təşkilatlarda, eyni zamanda dövlət qurumlarında maliyyə işinin təşkilinin düzgün qurulması, inkişaf aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi və səmərəliyinin artırılması üçün istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Müəssisələrdə maliyyə nəzarətin formalaşması xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti

Müasir dünyada, nəzarət təkrar istehsalın ayrılmaz və mühüm bir hissəsidir. Heç bir cəmiyyət, ictimai məhsulun istehsalı və bölgüsü və ictimai həyatın digər sahələri üzərində mütəşəkkil bir nəzarət sistemi olmadan fəaliyyət göstərə və inkişaf edə bilməz. Nəzarət, idarə olunan obyektin fəaliyyətinin qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarına uyğunluğunu təmin edən və hədəflərə uğurlu nail olmağa yönəlmiş bir prosesdir. Nəzarətin əsas məqsədi ictimai və milli həyatın müxtəlif sahələrindəki faktiki vəziyyətin obyektiv öyrənilməsi, bu cür qərarların həyata keçirilməsinə əsaslı təsir göstərən amillər və şərtlərin müəyyənləşdirilməsi və məqsədlərə çatmaqdır. Nəzarət cəmiyyətdə baş verən proseslər haqqında məlumat verir, iqtisadi inkişafın ümumi və xüsusi məsələlərinə ən uyğun həllərin hazırlanmasına kömək edir, qərarların düzgünlüyünü, onların vaxtında və həyata keçirilməsinin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir (Xankişiyev B. 2012: s.57).

Maliyyə nəzarəti, səmərəli idarəetmə və məqsədə çatmaq üçün əlverişli olmayan şərtləri və amilləri tez bir zamanda müəyyən etməyə və aradan qaldırmağa (və ya minimuma endirməyə) imkan verən idarəetmə funksiyasıdır. Təşkilatın və ya ayrı-ayrı istehsal sahələrinin fəaliyyətinin düzəldilməsinə kömək edir, təşkilatın hansı xidmətləri və hissələrinin, eləcə də fəaliyyətinin hədəflərə çatmasına və təşkilatın səmərəliliyinə nail olmağa kömək etdiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Nəticə etibarilə, idarə olunan obyekt ilə idarəetmə sistemi arasında geribildirim vasitəsi olan, idarə olunan obyektin real vəziyyəti, inzibati qərarın həqiqi icrası barədə məlumat verən idarəetmə funksiyasıdır.

Bazar iqtisadiyyatının əsaslarını qoyan müasir şəraitdə maliyyə nəzarəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə nəzarəti nəticəsində müxtəlif səviyyəli rəhbərlər, işin,

təşkilatın maliyyəsinin həqiqi vəziyyəti, vergilər, büdcədən kənar ödənişlər, habelə büdcə vəsaitlərinin istifadəsi üzrə öhdəliklərin icrası barədə məlumat əldə etməlidirlər. Bu vəziyyətdə dövlət rəhbərliyi, vergi xidmətləri, təşkilatın rəhbərliyi, işçiləri və təsisçilərinin iqtisadi maraqları üst-üstə düşür. Hər bir tərəf öz məqsədini güdür, yəni özü üçün maksimum fayda əldə etməyi hədəfləyir.

Maliyyə nəzarəti, ümumi milli məhsulun paylanmasının düzgünlüyünü yoxlamaq üçün göstərilən xüsusi səy olmaqla, maliyyə idarəetməsinin elementlərindən biridir. Başqa sözlə, maliyyə nəzarəti maliyyə sənədlərinin aparılmasına, standartlara və qaydalara uyğunluğuna nəzarətdir. Maliyyə nəzarəti, maliyyə əməliyyatlarının, şirkətlər və fiziki şəxslərlə əməliyyatların həyata keçirilməsində qanun və qaydalara riayət olunmasına nəzarətdir. Maliyyə nəzarəti, gələcəkdə səmərəli inkişafı üçün təşkilatın vəsaitlərinin bölüşdürülməsi və istifadəsi sahəsindəki fəaliyyətin qanunauyğunluğuna nəzarətdir (Bağırov D. 2001: s.102).

Beləliklə, təşkilatlardakı maliyyə nəzarətinin predmeti maliyyə mənbələrinin formalaşması və istifadəsi prosesləridir və nəzarət obyektini fəaliyyət bu proseslərlə birbaşa əlaqəli olan idarəetmə orqanlarıdır. Nəzarətə ehtiyacın əsas səbəblərindən biri, şübhəsiz ki, hər hansı bir təşkilatın səhvlərini vaxtında düzəltmək və təşkilatın məqsədlərinə zərər vermədən əvvəl düzəltmək bacarığına sahib olmasıdır.

Müasir şəraitdə təşkilatın sabit mövqeyini göstərən əsas göstərici maliyyə nəticələrinin səviyyəsi və dinamikasıdır. Bu sahədə yaxşı nəticələr xüsusilə şirkətin fəaliyyətinin optimallaşdırıldığını, kapitallaşmanın yüksək olduğunu və mənfəətin daha da inkişaf etməsini və gələcəkdə müsbət maliyyə nəticələrinə güvənməsini təklif edə bilər. Maliyyə nəticələrinin optimal dinamikası bir sıra göstəricilərin böyüməsi əsasında qiymətləndirilə bilər: kapital gəlirliliyi, maya səmərəliliyi, kapital dövriyyəsi nisbəti. Bununla birlikdə, təşkilatın maliyyə vəziyyətini daha ətraflı qiymətləndirmək üçün bir sıra əlavə parametrlər üzərində ətraflı nəzarət tələb olunur. Xüsusilə, təşkilatın fəaliyyətinin texniki və təşkilati səviyyəsi, istehsal mənbələrindən istifadə göstəriciləri, əməliyyat və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri, məhsulun rentabelliyi, dövriyyəsi və

kapital gəliri və ödəmə qabiliyyəti nəzarətçilərin diqqət mərkəzində olmalıdır. Effektiv maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili vacibdir. Təşkilat rəhbərliyinə xərcləri idarə etmək səlahiyyətlərini müəssisənin əvvəlki göstəricilərini daha ətraflı bilən tabelərə verməyə imkan verəcəkdir. Bu funksiyalar yalnız rəhbərliyin deyil, həm də idarəetmə və maliyyə nəzarətinin köməyi ilə həyata keçirilə bilər (Korkmaz B. 2017: s.18).

Daxili maliyyə nəzarəti iqtisadi və texnoloji münasibətlərin öyrənilməsinə dəstəkləməklə, təşkilatdan şöbəyə və digər tərəfdən resurs axınlarını azaldır və əksinə, bu mənbələrin və məhsulların şöbədən təşkilata qiymətləndirilməsinin monitorinqi, fəaliyyət standartlarına, şirkətdən kənarlaşmalara və yayımlara təsir edən faktorlara nəzarət etməklə, maliyyə vəziyyətini təhlil edir. Şöbələr və təşkilat arasında sənəd dövriyyəsi maliyyə nəzarətinə tabedir. Şöbənin ümumi gəlirin tərfi mənbələrin, fondlara ayırmaların və məcburi ödənişlərin dəyəri çıxılmaqla balans qiymətləri ilə qiymətləndirilən istehsal, iş və xidmətlərin dəyəri əsasında yoxlanılır. Gəlir qalığı əmək haqqını ödəmək üçün istifadə olunan özünümaliyyələşdirmə gəliridir.

Düzgün və diqqətli nəzarəti təmin etmək üçün ilk növbədə şöbənin xüsusiyyətlərini başa düşmək lazımdır, yəni maliyyə nəzarətini həyata keçirməyə başlamazdan əvvəl belə bir şöbənin fəaliyyətini tənzimləyən bütün sənədləri hazırlamaq lazımdır, hansı ki bunlara həll yolları, əmr, qaydalar, daxili qaydalar-prosedurlar daxildir (Karagöz D. 2007: s.43).

Maliyyə nəzarəti köməyi ilə təşkilat rəhbərliyi səmərəli maliyyə və iqtisadi idarəetmə təmin edə bilər, sahiblər öz kapitallarının menecerlərini izləyə bilər ki, bu da özəl investisiyaların və vətəndaşların şəxsi fondlarının iqtisadiyyata cəlb edilməsi üçün müəyyən zəmanətlərin verilməsinə imkan verir. Təşkilatdakı maliyyə nəzarəti, qəbul edilmiş standartlardan kənarlaşma və maddi ehtiyatların ən erkən mərhələdə qanuniliyi, səmərəliliyi və qənaət prinsiplərinin pozulmasının aşkarlanması ilə də əlaqələndirilir. Bu, düzəliş tədbirləri görməyə, günahkarları məhkəməyə cəlb etməyə, dəymiş ziyana görə təzminat almağa və gələcəkdə bu cür pozuntuların qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə imkan verir. Bu vəziyyətdə mövzunun aktuallığı, maliyyə nəzarəti

uğursuzluqların və uğurların səbəblərinin təhlil edilməsini təmin etməklə yanaşı səhvləri düzəldəcək və müvəffəqiyyəti möhkəmləndirə biləcək tədbirlərin effektivliyinin yoxlanılmasını təmin edir. Bu nəzarətin əsas məqsədi təşkilat üçün sabit bir mövqe təmin etmək və strateji planları həyata keçirmək üçün resurslar toplamaqdır. Digər məqsədi, maliyyə məsələləri ilə bağlı sistemik bir yanaşma olmadığı yerdə demək olar ki, qaçılmaz olaraq ortaya çıxan pozuntu və sui-istifadə hallarının qarşısını almaqdır. Ümumiyyətlə, bu cür daxili nəzarət təşkilatın maliyyə sahəsindəki təcrübələrini təhlil etmək üçün bir vasitədir. Praktikada nəzarət tətbiq edildikdə, hər cür səhv və səhvləri aşkarlamaqla yanaşı, şirkətin fəaliyyətini optimallaşdırmaq yollarını da müəyyənləşdirir.

Maliyyə nəzarətinin məqsədi qurumun fəaliyyətindəki səhvlərin aradan qaldırılması və ya qarşısının alınması və ya təkmilləşdirilməsidir. Cədvəl 1-də əsas nəzarət növlərini ümumiləşdirək.

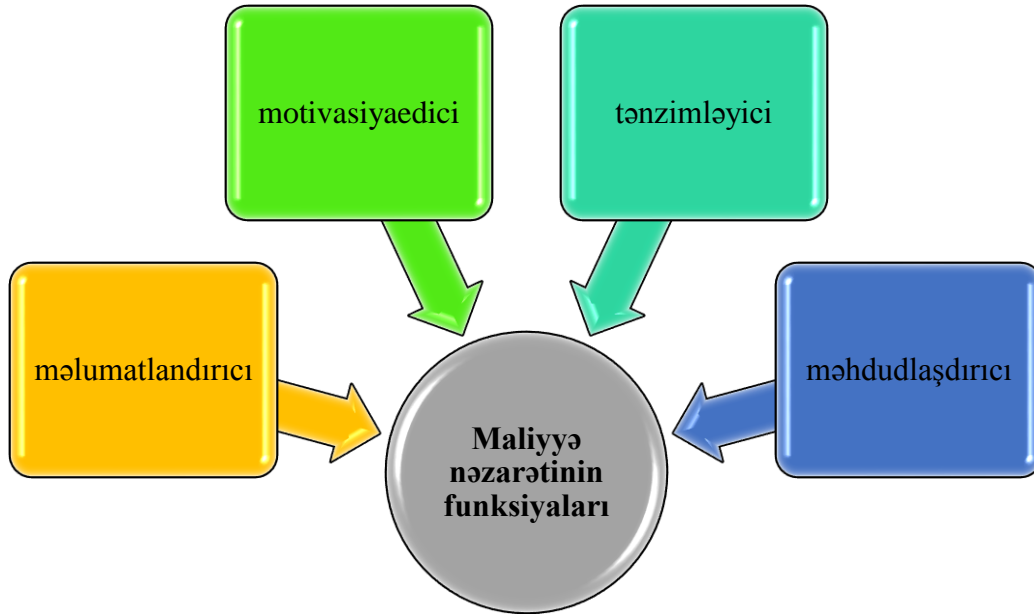
Cədvəl 1: Nəzarətin əsas növləri

İlkin Nəzarət	İlkin nəzarətin əsas funksiyaları planların həyata keçirilməsində işçilərin davranış qaydalarının inkişafı kimi qəbul edilə bilər. Bu qaydaların tətbiqi bütün işçilər üçün xammal, maliyyə mənbələri və canlı əməyin idarə edilməsinin bütün sahələrində nəzarətin həyata keçirilməsində bir şərtir. Xammalın idarə edilməsində ilkin nəzarət həm ölkə daxilində, həm də xaricdə mövcud fəaliyyət standartlarına uyğun olaraq istehsal fəaliyyəti üçün təşkilata mövcud olan bütün xammallara ilkin daxili nəzarəti təmin edir. Maliyyə mənbələri sahəsindəki xərc maddələri ilə marjinal dəyərləri əhatə edən büdcə vasitəsi ilə maliyyə vəziyyətini ilkin nəzarət təhlil yolu ilə həyata keçirir.
Cari Nəzarət	Cari nəzarət idarəetmə iyerarxiyası zənciri boyunca istehsal və iqtisadi fəaliyyət prosesində həyata keçirilir və istehsal prosesindəki mümkün ola biləcək yayınmaların və mümkün çətinliklərin qarşısını almağa yönəlib.
Yekun Nəzarət	Son nəzarət, cari nəzarət ilə müqayisədə, məhsullar artıq hazırlandıqda və yalnız faktiki nəticələri tələb olunan ilə müqayisə edilməsi lazım olduqda istehsal fəaliyyətinin nəticələrinə tətbiq olunur. Nəzarət üçün xüsusi bir prosedür hazırlamaq lazımdır, yəni standartları və meyarları inkişaf etdirmək, həqiqi nəticələri və düzəldici tədbirləri təhlil etmək kimi.

Mənbə: Maliyyə Nəzarətinin İllik Hesabatı, hesabat, 2017.

Maliyyə nəzarətinin məqsədi və vəzifələri onun əsas funksiyalarını da müəyyənləşdirir:

Qrafik 1: Maliyyə nəzarətinin funksiyaları

Mənbə: Maliyyə Menecmenti, dərslik, 2004.

Beləliklə, nəzarətin idarəetmə funksiyası, səmərəli idarəetmə və bu hədəfə çatmaq üçün uyğun olmayan şərtləri və amilləri tez bir zamanda müəyyənləşdirməyə və aradan qaldırmağa imkan verir.

Maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili yolu yalnız təşkilatın maddi və maliyyə ehtiyatlarının təhlükəsizliyinə deyil, həm də bütün maliyyə və iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərir. Düzgün təşkil olunmuş maliyyə nəzarəti, təşkilatdakı qüsurları erkən aşkarlamağa deyil, onları aradan qaldırmaq üçün vaxtında tədbir görməyə də imkan verir (Ümit K. 2015: s.77).

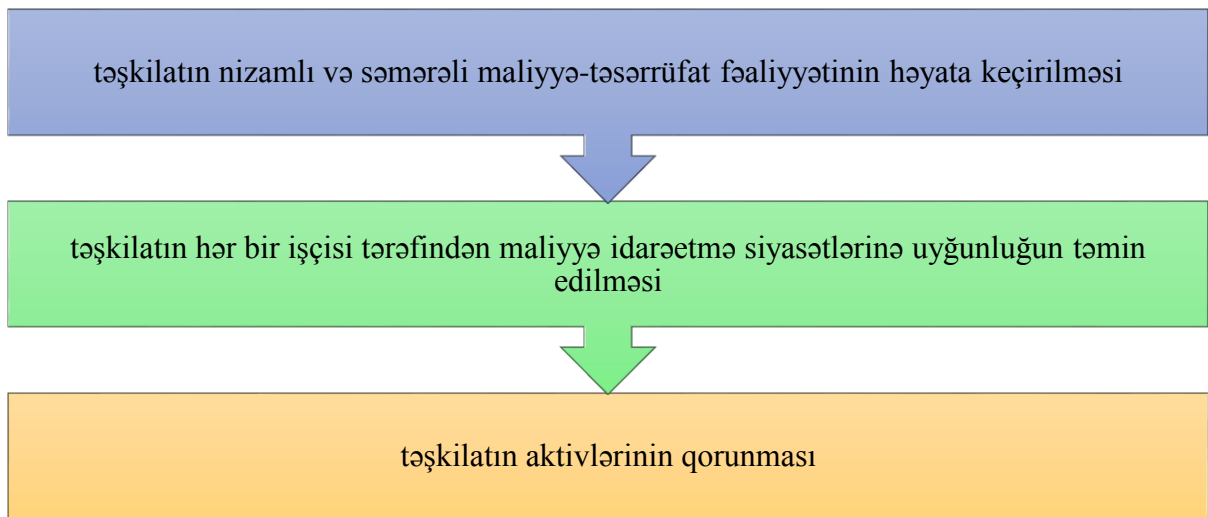
Təşkilatda maliyyə nəzarətinin təşkili. Təşkilatın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətlərinə nəzarət və mülki və vergi qanunlarına uyğunluq böhran şəraitində xüsusi rol oynayır. Dövlətin mövcud qanunvericiliyinin tələblərinə cavab vermək, büdcə və büdcədən kənar ödənişlərin vaxtında ödənilməsi, dövlət tərəfindən ölkənin sosial və iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsində həll edilməli olan əsas problemlərdir. Bu

vəzifələrin yerinə yetirilməsində müəssisələrin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə düzgün nəzarət vacib rol oynayır.

Maliyyə nəzarəti sistemi, təşkilatın mövcud siyasəti və maliyyə hesabatlarında görünə biləcək əhəmiyyətli səhv və səhvlərin müəyyənləşdirilməsinə, düzəldilməsinə və qarşısının alınmasına yönəlmiş bütün əlaqəli prosedurlar kimi başa düşülür. Bu nəzarət təşkilatın rəhbərliyinə işin düzgün və səmərəli idarə olunmasını, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsində qüvvədə olan qanunlara riayət olunmasını təmin etmək, əmlakın qorunması və qorunması metodlarını inkişaf etdirmək, saxtakarlıq və səhvlərin qarşısını almaq və aşkarlamaq, hesabların düzgünlüyünü, tamlığını və qorunmasını və etibarlı mühasibat və maliyyə hesabatlarının vaxtında hazırlanmasını təmin etmək imkanı verir.

Təşkilatda maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili istiqamətləri bunlardır:

Qrafik 2: Maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili istiqamətləri

Mənbə: Maliyyə nəzarəti və keyfiyyəti, məqalə, 2008.

Maliyyə nəzarəti sisteminə aşağıdakılar daxildir:

a) rəhbərliyin, İdarə Heyətinin və şirkətin səhmdarlarının idarəetməyə ümumi münasibətini əks etdirən hərəkətin baş verdiyi nəzarət mühiti;

b) mühasibat sistemi - müvafiq əməliyyatlarda iş əməliyyatları qeydlərinin adekvatlığı ilə bağlı təşkilatın mühasibat siyasətləri və prosedurları;

c) nəzarət prosedurları - qurumun vəzifəli şəxsləri və işçiləri tərəfindən həyata keçirilən xüsusi yoxlamalar (Səbzəliyev S., Hacıyev R. 2012: s.214).

Daxili maliyyə nəzarətinin məlumat bazası maliyyə planlaşdırma prosesində yaradılır və daha sonra maliyyə planlarının icrasına nəzarət etmək üçün istifadə olunur. İdarəetmə texnikası, maliyyə nəzarəti sisteminin içini təmsil edir - bu səbəbdən də maliyyə planlaşdırma sistemində olduğu kimi, ilk növbədə islahata məruz qalır. Maliyyə nəzarəti prosedurları aşağıdakı alqoritm kimi təmsil oluna bilər:

1. Təşkilatda planlaşdırma və nəzarət prosesində müəyyən işçilər üçün əməliyyat prosedurlarının tərfi və rəsmiləşdirilməsi;
2. İşçilər tərəfindən funksiyalarının icrası və əlaqədar maliyyə və ya ticarət əməliyyatları planlarının icrası barədə məlumatları əks etdirən ilkin sənədlərin tərfi;
3. Sənəd axını qaydasının seçimi;
4. Xüsusi maliyyə və ya iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsinin müxtəlif aspektlərini qiymətləndirmək və təşkilatın ehtiyatlarının mövcudluğunu və vəziyyətini qiymətləndirmək üçün nəzarət nöqtələrinin tərfi;
5. İdarəetmə obyektlərinin nəzarət olunan parametrlərinin yaradılması;
6. Səhv və təhrif riskinin xüsusilə yüksək olduğu kritik nəzarət nöqtələrinin yaradılması;
7. Nəzarətin həyata keçirilməsi metodlarının seçimi.

Maliyyə nəzarəti sisteminin müəyyən elementlərinin yaxşılaşdırılması maliyyə planlaşdırma sisteminin müvafiq hissələrinin dəyişməsinə gətirib çıxarır və buna görə də hər iki sistemi bir yerə birləşdirmək məntiqlidir. Təşkilatda maliyyə nəzarəti və planlaşdırılmasının təşkilini yaxşılaşdırmaq üçün iş, qurumun məqsədlərinə çatmağını məhdudlaşdıran amillər kimi çıxış edən mövcud problemləri müəyyənləşdirməklə başlamalıdır. Bu vəziyyətdə, maliyyə planlaması və nəzarət sistemi, bütün növ təşkilat planları üçün metod və vasitələrin seçilməsinə vahid yanaşmadan istifadə edərək,

təşkilatda bütün nəzarət və planlaşdırma sisteminin bir hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Təşkilatdakı maliyyə nəzarətinin təşkilini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, təşkilatın bu sahədəki problemlərini müəyyənləşdirmək və daha sonra sistemin optimallaşdırmaya məruz qalan elementlərini müəyyənləşdirmək lazımdır (Çetiner D., Ertuğrul M. 2006: s.230).

Effektiv bir maliyyə nəzarəti sistemi inkişaf etdirərkən təşkilatın rəhbərliyi, bir qayda olaraq, aşağıdakı məqsədləri həyata keçirir:

1. Effektiv idarəetmə qərarları qəbul etmək və təşkilatın uğurlu idarə olunmasını təmin etmək üçün etibarlı məlumatların verilməsi. Məsələn: istehsal olunan məhsullara tələbin azalması faktları ortaya çıxdıqda, alıcıların istəklərini nəzərə alma yolunda idarəetmə qərarlarına imkan vermək üçün rəhbərliyə tələbin azalmasının səbəbləri barədə məlumatları vaxtında təqdim etmək lazımdır və xərcləri azaltmaq üçün koordinasiya vacibdir.

2. Təşkilatın aktivlərinin, sənədlərinin və reyestrlərinin qorunması. Təşkilatın maddi aktivlərinin oğurlanmasının, yersiz istifadəsinin və ya təsadüfən məhv edilməsinin qarşısını almaq üçün etibarlı bir nəzarət sistemi ilə qorunmalıdır. Qeyri-maddi aktivlər (debitor borcları), vacib sənədlər (müqavilələr) və mühasibat uçotu sənədləri ciddi qorunma və nəzarət tələb edir. Kompüter sistemlərinin inkişafı səbəbindən kompüter daşıyıcılarında saxlanılan məlumat miqdarını qorumaq üçün müvafiq tədbirlərə riayət etmək tələb olunur.

3. İqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində istər-istəməz xərclənməmək, eləcə də bütün digər mənbələrdən səmərəsiz istifadənin qarşısını almaq üçün iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin edilməsi.

Bəzən ilk iki bənddə göstərilən tapşırıqların yerinə yetirilməsinin dəyəri təklif olunan fəaliyyətlər nəticəsində əldə edilə bilən potensial mənfəətdən sayca çoxdur. Bu səbəbdən, ilk baxışdan 1 və 2-ci bəndlərdə göstərilən tədbirlər təsirsiz görünə bilər.

1.2. Maliyyə İdarəetmə və Nəzarət Təlimatının məqsədi və strukturu

Bu Təlimatın məqsədi maliyyə idarəetməsi və nəzarətinin mahiyyətini və onun tərkib hissələrini izah etməkdir. Bu təlimat Dövlət Daxili Maliyyə Nəzarəti Qanununun tələblərinə uyğun olaraq təşkilatlarda adekvat maliyyə idarəetməsi və nəzarət sisteminin işlənilib hazırlanmasında menecerlərə kömək edəcək bir sənəddir və təşkilatın hədəflərinə çatmağı asanlaşdırır.

Dövlətin Daxili Maliyyə Nəzarəti Qanununun maddələrinə uyğun olaraq təlimata əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları sahəsindəki büdcə istifadəçilərinin rəhbərləri maliyyə rəhbərliyini metodoloji qaydada müəyyənləşdirir və daima qiymətləndirir. Mərkəzi İdarəetmə və Nəzarətin Uyğunlaşdırılması Mərkəzi zərurət yarandığı təqdirdə bu barədə müəssisə rəhbərlərinə məsləhət və tövsiyələr verə bilər. Bu təlimat aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulub:

- Müvafiq, effektiv və səmərəli maliyyə idarəetməsi və nəzarətinin yaradılmasına cavabdeh olan qurumların rəhbərləri;
- Maliyyə idarəetməsi və idarəetmə strukturlarını, proqramlarını, fəaliyyətlərini və proseslərini həyata keçirməyə səlahiyyətli təşkilat vahidlərinin rəhbərləri;
- Bölmə rəhbərləri maliyyə idarəetməsi, mühasibat uçotu və hesabatların hazırlanması qaydalarının həyata keçirilməsi üçün maliyyə məsələlərinə səlahiyyətli məsul şəxslər;
- Fəaliyyət göstərən maliyyə rəhbərliyi və nəzarət strukturları və bölmələri baxımından fəaliyyətlərindən məsul olan müəssisə daxilindəki digər menecerlər.
- Təşkilatın maliyyə idarəetməsi və nəzarətinin həyata keçirilməsinə töhfə verən bütün işçiləri və funksional vəzifələrinə görə maliyyə idarəetməsi və nəzarəti ilə bağlı rolları və vəzifələri olan səlahiyyətli şəxslər;
- Daxili auditorlar, Dövlət Daxili Maliyyə Nəzarəti Qanununa uyğun olaraq maliyyə rəhbərliyi və nəzarətinin (risk rəhbərliyi daxil olmaqla) səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində xüsusi rola malik səlahiyyətli şəxslər;

- Xarici auditorlar.

Bu Təlimatın məqsədi yuxarıda göstərilən şəxslərdən hər hansı birini maliyyə idarəetməsi və nəzarəti sahəsində mütəxəssis etmək deyil, maliyyə rəhbərliyi və nəzarəti sahəsində onların anlayışını artırmaqdır.

Bu təlimat dövlət sektoru daxilində maliyyə idarəetməsi və nəzarəti sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsində iştirak edən bütün iştirakçılara rəhbərlik etmək məqsədi daşıyır (Hass S., Abdolmohammadi N., Burnaby M. 2016: s.480).

Maliyyə İdarəetmə və Nəzarət Təlimatının strukturu. Təlimat əlavələr daxil olmaqla altı hissəyə bölünür.

Təlimatın birinci hissəsi - “Giriş” bu Təlimatın məqsədini, quruluşunu və tərzini təsvir edir.

Təlimatın ikinci hissəsi - “Maliyyə rəhbərliyi və nəzarəti - ümumi qayda” - dövlət daxili maliyyə nəzarəti, hesabatlılıq və maliyyə idarəetməsi və nəzarətinin idarəetmə komponentləri anlayışını müəyyənləşdirir.

Təlimatın üçüncü hissəsi - “Maliyyə menecmenti və nəzarətinin yaradılması” maliyyə rəhbərliyi və nəzarətinin yaradılması üçün şərtləri və prosesi işləyir.

Təlimatın dördüncü hissəsində - “Maliyyə idarəetməsi və nəzarəti sistemindəki rolları və iştirakçıları” bəhs edilən dövlət sektorunda maliyyə idarəetməsi və nəzarətinin fəaliyyətindən məsul olan əsas iştirakçılardan bəhs edir.

Beşinci hissədə bu təlimatın ayrılmaz hissəsi olan əlavələr var.

Altıncı hissədə dövlət daxili maliyyə nəzarəti haqqında tənzimləmələr qeyd olunmuşdur.

İctimai Hesabatlılıq. İctimaiyyətin maraqları, əməliyyat və xidmətlərin həyata keçirilməsində səriştəli şəxslərin vəsait qənaətindən səmərəli istifadə etmələri və həvalə olunmuş vəzifələrin icrası üçün qanunlara və müvafiq standartlara uyğun olaraq məsuliyyət daşımalarına dair ümumi gözləntilər yer alır. İctimai hesabatlılıq istifadəçilər üçün məqbul olan və nəticələrə yönəldilmiş dövlət xidmətləri və keyfiyyətinin verilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin ümumi məqsədlərindən biridir. Bu

səbəbdən, ictimai marağ kəsb edən proqram və layihələrin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və dövlət fondlarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün dövlət və ya özəl sektordakı digər qurumlarla əməkdaşlığı əhatə edə bilən performansın ölçülməsi üçün sistemə bir yanaşma qəbul etmək lazımdır (Karagöz D. 2007: s.65).

Bu məsuliyyətin praktik olaraq həyata keçirilməsi üçün təşkilatlar mövcud aktivlərin idarə olunması üçün uyğun həllər və davranış qaydaları yaratmalı və təmin etməlidirlər.

Dövlət Daxili Maliyyə Nəzarəti. Dövlət Daxili Maliyyə Nəzarəti (PIFC-Public Internal Financial Control) Avropa Komissiyası tərəfindən milli hökumətlərə daxili nəzarət mühitinin yenidən qurulmasına və xüsusən də dövlət sektorundakı nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə kömək edəcək strukturlaşdırılmış və əməliyyat modeli təmin etmək üçün beynəlxalq standartlar və AB-nin ən yaxşı təcrübəsi ilə hazırlanmış maliyyə nəzarət modelidir.

PIFC, namizəd ölkələrin dövlət sektorundakı daxili maliyyə nəzarəti sistemlərində islahatlara kömək məqsədilə Avropa Komissiyası tərəfindən hazırlanmış bir konsepsiya və strategiyadır. Bir çox ölkələrdə, dövlət sektorunda müasir daxili nəzarət sistemlərinin qurulmasına dair əldə etmə tələblərinə uyğun olaraq PIFC sisteminin gücləndirilməsi prosesi idarəetmənin mərkəzləşdirilməmiş məsuliyyət prinsiplərinin inkişafı və tətbiqi ilə həyata keçirilir. Bu prosesin məqsədi dövlət vəsaitlərinin məqsəduyğun istifadəsini təmin edən və qanunsuzluqların, saxtakarlıq və korrupsiya şübhələrinin qarşısını alan bir sistem qurmaqdır. PIFC bütün dövlət gəlirləri, xərcləri, aktivləri və öhdəliklərinə nəzarətin bütün tədbirlərini özündə birləşdirir (Arcagök K., Ertan S. 2016: s.98).

Bu, geniş mənada funksional olaraq müstəqil daxili auditi əhatə edən daxili nəzarətdir. Konsepsiya, ənənəvi sistemlərdən fərqli olaraq “pul dəyəri (iqtisadiyyat, səmərəlilik və effektivlik)” məsələsinə daha çox diqqət yetirərək dövlət xərclərinə daha yüksək nəzarət standartlarının tətbiqi üçün vacibdir.

PIFC sistemi üç əsas sütundan ibarətdir:

Qrafik 3: PIFC sistemi

Mənbə: Dövlət Maliyyə İdarəetməsi və Statistika, jurnal, 2016.

Bu sistem uyğunlaşdırılmış metodologiyadan, standartlaşdırılmış keyfiyyət idarəetməsindən, maliyyə nəzarətindən, daxili auditin hazırlanmasından və tətbiq edilməsindən məsuldur.

İdarəetmə Məsuliyyəti. Bu üç sütun, idarəetmə hesabatlığı prinsiplərinə əsaslanır ki, bu da dövlət sektorundan olan təşkilatlardakı bütün menecerlərin dövlət vəsaitlərindən istifadə zamanı sağlam maliyyə idarəetməsi prinsiplərini həyata keçirmək vəzifəsidir. İdarəetmə məsuliyyəti, daxili nəzarət subyektlərinin effektiv sistemi üçün əsasdır.

Daxili nəzarətin məhdudluqları. Daxili nəzarət sisteminin necə yaxşı işləyib hazırlandığından asılı olmayaraq, təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün yalnız əgəlabatan, lakin tamamilə təmin olunmayan bir idarəetmə təmin edə bilər. Əgəlabatan zəmanət, xərclər, faydalar və risklər nəzərə alınmaqla müəyyən məsələlər üçün qənaətbəxş bir güvən səviyyəsidir. Zəmanətin hansı səviyyəsinin məqsədəuyğun olduğunu söyləmək üçün əsaslandırma qabiliyyətinə sahib olmaq lazımdır.

Daxili nəzarətin məhdudlaşdırılması aşağıdakı amillərin nəticəsidir:

1. Qərar qəbul edərkən mülahizə yürütmək səhv ola bilər, buna görə sadə insan səhvi səbəbindən müdaxilə ola bilər;
2. İnsanlar arasındakı razılışma nəticəsində nəzarətdən yayınmaq;

3. İdarəetmə prosedurlarına laqeyd yanaşma ehtimalı;
4. Daxili nəzarət sisteminin formalaşması ilə nəticələnən mənbələrdə məhdudiyətlərin mövcudluğu, kommunal idarəetmə xərcləri ilə əlaqəli.

Daxili nəzarətin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi. Maliyyə idarəetməsi və nəzarətinin qurulması prosesinə başlamaq üçün müəssisənin mövcud vəziyyətini daxili nəzarət standartları baxımından bilmək vacibdir. Mövcud vəziyyəti müəyyən etmək üçün daxili nəzarətin və onun elementlərinin işini yoxlamaq və qiymətləndirmək lazımdır. Daxili nəzarətin hədəflərə çatmağa töhfə verdiyini yoxlamaq üçün cari vəziyyəti yoxlamaq vacibdir (Çetiner D., Ertuğrul M. 2006: s.331).

Daxili nəzarətin effektivliyinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər: birbaşa nəzarət vasitəsilə, kompleks bir struktur və ya təşkilati yolla və özünü qiymətləndirmə metodu ilə. Daxili nəzarətin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi ilə müəyyən bir təşkilat vahidində daxili nəzarət və prosedurların əlavə edilməsi, ləğvi və ya dəyişdirilməsini tələb edə biləcək tövsiyələr verilir. Təvsiyələrin qəbul edilməsi halında icra müddəti razılaşdırılır. Təvsiyələrin nəzərdə tutulduğu kimi həyata keçirildiyini və işlədiyini təsdiqləmək üçün qeyd olunan tövsiyələrin icrası zəruridir.

1.3. Dövlət maliyyə nəzarətinin formaları və növləri

Akademik və peşəkar səviyyədə etibarlı və ümumi qəbul edilmiş bir təsnifat üç əsas maliyyə nəzarət tipologiyasını müəyyənləşdirir:

1. Təcili və ya istiqamətli maliyyə nəzarəti.
2. Seçmə maliyyə nəzarəti.
3. Tarixdən sonrakı maliyyə nəzarəti.

Təcili və ya istiqamətli maliyyə nəzarəti. Maliyyə nəzarəti üçün 'klassik' bir vizyondan istifadə etməkdən ibarətdir. Hər an şirkətin mövcud vəziyyətini ən yüksək dərəcədə müəyyənləşdirmək və ya təfərrüatlı bilməkdir. Bir qayda olaraq, buraya ümumi maliyyə vəziyyətlərinə əsaslanan global xarakterli nəzarət daxildir. Bu tip

nəzarətin məqsədi, təşkilatın məqsədlərinə zərər verə biləcək hər hansı bir səhv və ya yayınma halında dərhal və konkret düzəldici tədbirlər tətbiq etməkdir.

Seçmə maliyyə nəzarəti. Bu, işin müəyyən sahələrinə yönəldildiyi üçün bu sahələrin proseslərə uyğun olub olmadığını müəyyənləşdirmək və alternativlər axtarmaq məqsədi ilə əvvəlkindən daha spesifik bir nəzarət növüdür.

Tarixdən sonrakı maliyyə nəzarəti. Tarixdən sonrakı maliyyə nəzarətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əməliyyatlar artıq baş verdikdən sonra həyata keçirilir. Yəni müqayisə artıq əldə edilmiş nəticələrə əsasən planlaşdırılmış hədəflər arasında aparılır və şirkət buna uyğun hərəkət edir. Bunun daha təsirli olması üçün səbəb təşkilatın bütün sahələrində, səviyyələrində və şöbələrində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi və müəyyən hallarda fərqli vəziyyət və mühitlərin simulyasiyasının olmağıdır. Bu şəkildə təkcə baş verən səhvlər müəyyənləşdirilmir, həm də gələcəkdə baş verə biləcək mənfi hallara hazırlıq rolunu oynayır (Lawrence R., Daniel W., Collins W., Bruce J. 2014: s.150).

Təsnifat müxtəlif meyarlara əsaslanır. İcra müddətinə görə növbəti, cari və əvvəlcədən nəzarətə ayrılır. İkinci halda, prosedur, fondların yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqəli əməliyyatların həyata keçirilməsindən əvvəl həyata keçirilir. Bu növ yoxlama saxtakarlığın qarşısını almaq üçün vacibdir. Əməliyyat zamanı müasir maliyyə nəzarəti həyata keçirilir. Sonrakı yoxlama əməliyyatdan sonra aparılır. Bu vəziyyətdə intizamın vəziyyəti qiymətləndirilir, pozuntular müəyyən edilir, xəbərdarlıq üsulları müəyyən edilir və bunların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür. Proaktiv və məcburi nəzarət də mövcuddur. İkincisi, qanunun tələblərinə uyğun olaraq və ya səlahiyyətli orqanların qərarı əsasında həyata keçirilir. Prosedura başlayan səlahiyyətliyərdən asılı olaraq aşağıdakı maliyyə nəzarəti növləri vardır:

- Yerli hökumət və ya dövlət hakimiyyətinin təmsiledici orqanları;
- Müstəqil;
- Bölmədaxili;

- İcra orqanları.

Maliyyə şöbəsinin nəzarəti müvafiq orqan tərəfindən həyata keçirilir və subyektlərin sistemlərindəki fəaliyyətlərinə nəzarət etmək məqsədi daşıyır.

1.4. Dövlət maliyyə nəzarəti metodları

İqtisadi fəaliyyətlərin müxtəlifliyi, qarşılıqlı təsir və onların qarşılıqlı şərtləndirilməsi nəzarət prosedurlarının şaxələndirilməsini tələb edir. Bu nəzarət icraatları eyni vaxtda, ardıcıl olaraq, eyni müddətdə istifadə edilə bilər və ya ayrıca istifadə edilə bilər. Əvvəlcədən aparılmış ümumi iş, nəzarət orqanlarına nəzarət ediləcək fəaliyyətin vacib və spesifik elementlərini bilmək imkanı verir və bu elementlərə əsaslanaraq, nəzarəti təşkil etmək və aparmaq fəaliyyəti xüsusi diqqət tələb olunan hədəflərə yönəldilmişdir. Bu iş, nəzarət orqanına nəzarət fəaliyyətlərinin həyata keçirilmə yollarını bilmə imkanı təklif edir. Qlobal və ya ətraflı ola bilər. Bu həm nəzarət olunan bölmələrə, həm də nəzarət fəaliyyətinin məzmununa aiddir (Abbasov İ. 2017: s.296).

Maliyyə nəzarətində bir metod olaraq, əvvəlcədən aparılan ümumi araşdırma aşağıdakı hədəfləri daşıyır.

- həmin fəaliyyət sahəsi üçün qüvvədə olan normalardan irəli gələn, nəzarət orqanları tərəfindən nəzarət fəaliyyətində nəzərə alınması lazım olan məqamlara yönəldilməsi üçün tanınması lazım olan tələblər;

- nəzarətin həyata keçirildiyi müəssisənin daxili strukturundakı istiqamətlər, təlimatlar, səriştələr və məsuliyyətlər;

- nəzarət üçün məlumat mənbəyi kimi mühasibat və texniki əməliyyat qeydlərinin təşkili üsulu ilə bağlı iş;

- nəzarət ediləcək fəaliyyətlə bağlı real vəziyyəti bilmək.

Mühasibat sənədlərinə nəzarət. Mühasibat sənədlərinə nəzarət maliyyə hesabatlarının texniki-əməliyyat və mühasibat uçotu sənədlərində ilkin və

mərkəzləşdirilmiş sənədləri araşdıraraq iqtisadi və maliyyə əməliyyatlarının və fəaliyyətinin reallığını, qanuniliyini və səmərəliliyini müəyyənləşdirən metoddur. Əsas nəzarət üsulları aşağıdakılardır:

a) Xronoloji nəzarət, sənədlər tərtib edildikdə, sifariş edildikdə və sənədləşdirildikdə həyata keçirilir. Sənədlər hər gün əvvəlcədən qruplaşdırılmadan və sistemləşdirilmədən saxlanıldıqları sırada araşdırılır.

b) Tərs qaydada xronoloji nəzarət, sondan nəzarət dövrünün əvvəlinə qədər aparılır. Biri son əməliyyatların və sənədlərin nəzarətindən başlayır və nəzarət bu gündən keçmişə aparılır. Kənarlaşmanın baş verdiyi anı təyin etmək və ya yayınma ilə əlaqəli əməliyyatların inkişaf prosesini izləmək lazım olduqda istifadə olunur.

c) Sistemli nəzarət, sənədlərdən problemlərdən asılı olaraq qruplaşdırılmasını və daha sonra xronoloji ardıcılıqla nəzarət edilməsini tələb edir.

d) Qarşılıqlı nəzarət, eyni məzmununda, eyni formada fərqli, eyni əməliyyat üçün və ya fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqəli əməliyyatlar üçün (eyni qurumda), sənədləri və qeydləri araşdırmaq və qarşı-qarşıya qoymaqdan ibarətdir.

e) Keçid edilmiş nəzarət, nəzarət olunan bölmədə və alınan, ya da materiallar, xidmətlər və ya digər dəyərlər alındığı və ya verildiyi digər bölmələrdə mövcud olan bir sənədin bütün surətlərinin yenidən qurulması və müqayisəsindən ibarətdir (nümunə: qəbz nüsxəsi qəbz dəftərində qəbzçinin ödəyicidəki əsli ilə müqayisə olunur). Bu nəzarət sənədlərə və ya nəzarət olunan bölmələrin qeydlərinə yazılmış məlumatların xarici təsdiqini əks etdirir.

f) Kombinə edilmiş və ya qarışıq nəzarət, aktların növlərindən, problemlərindən və əməliyyatlarından asılı olaraq qruplaşdırılmasını və sənədlərin hər birinin xronoloji ardıcılıqla və ya tərtib və ya sənədləşdirmə prosesinin tərs xronoloji ardıcılıqla araşdırılmasını tələb edir.

g) Nəzarətin araşdırılması, sərəncama verilmiş sənədlər və qeydlərdən aydın nəticə çıxarmayan problemlərin öyrənilməsi deməkdir. Məlumat fəaliyyətinə nəzarət edilən şəxslərdən əldə edilir (Karagöz D. 2007: s.25).

Nəzarətdə istifadə olunan metodlardan aşağıdakıları qeyd edirik:

Qrafik 4: Nəzarət metodları

Mənbə: Auditorlar Palatası, jurnal, 2015, audit.gov.az

1. **Sənədli və ya faktiki nəzarət.** Faktiki nəzarət mövcud miqdarları və dəyərləri, onların vəziyyətini, işləmə mərhələsini, müddətini və işləmə metodunu, istifadəsində qanuna riayət etməyi dəqiq müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Faktiki nəzarətin əsas üsulları bunlardır:

a) Inventarlaşdırma vahidin aktiv və öhdəliklərinin keyfiyyət və kəmiyyət elementlərinin (müəyyən bir anda) tapılmasını hədəf alır.

b) Texniki tədqiqat və laboratoriya təhlili, nəzarət zamanı ortaya çıxan problemlər qanuni səlahiyyət, bilik səviyyəsindən və ya nəzarət orqanlarının sərəncamında olan avadanlıqdan kənar olduqda istifadə olunur.

c) Birbaşa müşahidə, müşayiət olunan nəzarətdə istifadə olunan bir metoddur və müəyyən fəaliyyətlərin həyata keçirilmə yerində müşahidə edilməsindən ibarətdir.

d) Fiziki yoxlama, aktivlərin və digər mənbələrin araşdırılmasından ibarətdir. Müəyyən bir aktiv mövqeyinin, sabit aktivlərin və s. -nin mövcudluğunu tapmaq üçün etibarlı bir dəlildir.

Sənədli yaxud da istinad nəzarəti faktiki nəzarətlə əlaqələndirilir və bu qaydada malların idarə olunması qaydası və nəzarət olunan fəaliyyətə dair məlumatların keyfiyyəti ilə müəyyən edilir.

Ümumi nəzarət və ya təsadüfi nəzarət. Ümumi nəzarət, müəyyən edilmiş hədəflərdən və bütün nəzarət olunan dövr ərzində bütün əməliyyatları əhatə edir. Ən əhatəli və etibarlı nəzarətdir, lakin həmişə tətbiq edilə bilməz. Təsadüfi idarəetmə ən çox təmsil olunan sənədləri və əməliyyatları araşdırır və məqsəd baxımından nəticə çıxarmaq imkanı verir. Ümumiyyətlə təsadüfi nəzarət böyük qanun pozuntuları aşkar edilərsə, həyata keçirilir. Bu zaman nəzarət genişlənir və ümumiləşdirilir.

Səyyar və Kameral nəzarət. Kameral nəzarət metodunda təftiş işə, nəzarəti reallaşdıran orqanın yerləşdiyi məkanda həyata keçirilir və hər zaman sənədlidir. Bu o deməkdir ki, yoxlama zamanı həmişə müəssisənin maliyyə sənədlərindən istifadə olunur. Səyyar nəzarət metodu ilə həyata keçirilən nəzarət, yoxlanılacaq obyektin yerləşdiyi məkanda həyata keçirilir. Bu zaman, həm sənədli metod, həm də faktiki metod tətbiq edilməklə nəzarət aparılır.

Tematik və kompleks nəzarət. Tematik yoxlama cari yoxlama ilə eynidir, amma təhlil zamanı müxtəlifprofilli mütəxəssislərin cəlbə ilə həyata keçirilir. Əlavə olaraq, tematik yoxlama zamanı sənədlər və müqavilə məlumatları əsasında nəzarət reallaşdırılır və dəyərin seçmə inventarlaşması həyata keçirilir.

Kompleks nəzarət metodunda işə, müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin ətraflı yoxlanılması istehsal normalarının və məsrəflərinin analizi, sərfiyyat normalarının azaldılması üzrə planlar həyata keçirilir. Kompleks nəzarət metodu müəssisəsinin sənədlər üzrə məlumatların qanunauyğunluğunu, reallığını, hesabat məlumatlarını, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti əməliyyatlarının məcmu və məzmununu yoxlayır.

Daxili və xarici nəzarət. Müəssisələrdə dövlət nəzarəti bir çox hallarda xarici nəzarət hesab edilir. Bu zaman kənar müəssisələrin auditorları tərəfindən yoxlama aparılacaq müəssisədə xarici nəzarət həyata keçirilir. Daxili nəzarət isə, müəssisələrin daxili şöbə və ya struktur bölmələri tərəfindən reallaşdırılan təsərrüfatdaxili nəzarətdir.

Plandankənar və planlı nəzarət. Planlı nəzarət səyyar nəzarət yoxlaması planına daxil edilmiş nəzarətçilər tərəfindən təftiş olunacaq məkanda həyata keçirilən nəzarət metodudur. Bu metodda, təftiş ediləcək müəssisə öncədən məlumatlandırılır. Əksinə, səyyar yoxlama planına daxil edilməmiş nəzarət isə, plandankənar nəzarətdir.

Maliyyə və iqtisadi fəaliyyətdəki pozuntuları müəyyən etmək üçün əməliyyatların həqiqiliyini və düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək üçün bir neçə metod mövcuddur: rəsmi, həqiqi çek, əks çek, müvafiq, analitik və normativ, ticarət əməliyyatlarının qanuniliyinin öyrənilməsi metodu.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, daxili nəzarət təşkilatın istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti təmin edir. Təşkilatın maliyyə vəziyyətini gücləndirmək və səmərəliliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Daxili nəzarət ya təşkilat tərəfindən, həm də müstəqil qurumlar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Xarici nəzarət dövlət orqanları, müstəqil qurumlar və banklar tərəfindən dövlət orqanlarının qərarlarına əsasən həyata keçirilir (Büyükşalvarcı M., Ahmet H., Bilge L. 2016: s.130).

Yoxlama və ya yoxlamanın effektivliyi əsasən tərtib edilmiş aktın keyfiyyətindən asılıdır. Akt hazırlamaq mətnin özünün yazılmasından çox əvvəl başlayır. Müfəttişin işində qarşılaşdığı problemlərin bolluğu və müxtəlifliyi onları yoxlamanın əvvəlindən bəri proqramın və iş planının bölmələri və suallarına uyğun olaraq material seçmələrini və təşkil etmələrini məcbur edir.

Akt sistemləşdirilmiş material əsasında tərtib olunur. Audit aktı (bəyanatı) yalnız maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətindəki pozuntuların siyahısı deyil, bir obyektin işinin keyfiyyəti, qanuniliyi, məqsədəuyğunluğu barədə düzgün nəticələr əldə etmək üçün əsas rolunu oynamalı bir sənəddir. Bu bəyanat pozuntuların aradan qaldırılması və cavabdeh tərəflərə qarşı tədbirlərin görülməsi üçün real təkliflərin, tövsiyələrin,

reseptlərin hazırlanması üçün əsasdır. Bu baxımdan, audit aktı (bəyanatı) bir sıra tələblərlə üzləşir.

Ənənəvi olaraq nəzarət, yoxlama, yoxlama, audit və digərlərini əhatə edən maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən metodlardan istifadə olunur. Beləliklə, yekunlaşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, ilkin və müntəzəm nəzarətin həyata keçirilməsinin əsas metodu vizual yoxlamalardır. Bu cür yoxlamalar aktlarla və ya ifadələrlə sənədləşdirilmir. Bütün proses qanunsuz ticarət və maliyyə əməliyyatlarının qarşısını almaq və ya dayandırmaq üçün yazılı və ya şifahi əmr verməyə qədər azalır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

2.1. Beynəlxalq səviyyədə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri

Çox geniş, iqtisadi cəhətdən önəmli funksiya yerinə yetirən maliyyə nəzarəti milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın hər sahəsini əhatə edir. Maliyyə nəzarəti tam aşkar şəraitində aparılmalıdır. Özəl müəssisələrə və biznesə geniş iqtisadi və işgüzar təşəbbüs azadlığı verildiyi, dövlət nəzarətinin xeyli cətinləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan cəmiyyət üçün bu mütləq prinsip kimi fəaliyyət göstərir. Buna görə də müəssisələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti üçün tam aşkar və şəffaf mühitin yaranması bir tərəfdən dövlət maraqlarını gözləməyə yardımçı olur, digər tərəfdən isə nəzarətin demokratizmini və obyektivliyini təmin edir. Bu zaman müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox zəruri məsələdir (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2014: s.450).

Daxili nəzarət çox vaxt inkişaf etmiş təşkilati fəaliyyətin təminatçısı kimi deyil, uyğunluq tələbi kimi qəbul edilir. Effektiv daxili nəzarət, təşkilatların əlavə imkanlarını və problemlərini daha nəzarətli bir şəkildə qəbul etmələrini təmin edərək, fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Bu səbəbdən təşkilati fəaliyyətin effektiv risk menecmenti və daxili nəzarətin rolu və effektivliyi ilə necə əlaqəli olduğunu daha yaxşı başa düşmək lazımdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar (Vəliyev D.Ə. 2012: s.460).

I PRİNSİP - Təşkilatın Məqsədlərinə Dəstək, Riskləri idarə etmək, qaydalara və təşkilati siyasətlərə riayət etməklə təşkilatın hədəflərinə çatmasına dəstək olmaq üçün daxili nəzarətdən istifadə edilməlidir. Bu səbəbdən təşkilat daxili nəzarəti risk idarəetməsinin bir hissəsinə çevirməli və hər ikisini ortaq bir idarəetmə sisteminə inteqrasiya etməlidir.

Beynəlxalq təşkilatlar strateji, əməliyyat və digər məqsədlərinə çatmaq üçün hər zaman qeyri-müəyyənliklə qarşılaşırlar. Bununla birlikdə, bu hədəflərə çatmaq üçün

məruz qalmaq istədikləri risk səviyyəsinə qərar verə bilərlər. Müvafiq risk qiymətləndirməsi və daxili nəzarət, təşkilatlara hədəf götürdükleri risk səviyyəsi barədə qərarlar qəbul etməkdə və lazımi nəzarəti həyata keçirməyə kömək edir. Bununla birlikdə, risklər, bir təşkilatın hədəflərinə çatmaq üçün potensial nəticələrini aydın şəkildə başa düşmədən qəbul edilməməlidir. Bu səbəbdən qərar qəbul edənlər, strateji və əməliyyat planlarını səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün daxili nəzarət sistemi vasitəsi ilə hazırlanan müvafiq və etibarlı məlumatlar tələb edirlər.

Prinsip 1.1. Son illərdə diqqət daxili nəzarətdən ayrı bir konsepsiya olaraq risk idarəetmənin ayrılmaz bir hissəsi olaraq daxili nəzarətə keçdi. Məsələn, dünya miqyasında korporativ idarəetmə kodları, ümumiyyətlə, daxili nəzarətdən daha çox, effektiv risk idarəetməsinə daha çox əhəmiyyət verir. Daxili nəzarət, risk idarəçiliyi ilə birləşdirildikdə və hər ikisi bir təşkilatın bütün idarəetmə proseslərinə daxil edildikdə ən təsirli ola bilər. Buna görə risklərin idarəedilməsi və daxili nəzarət eyni maddənin iki tərəfi kimi nəzərdən keçirilməlidir, çünki risklərin idarəedilməsi təhdid və imkanların müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir, nəzarət təhdidlərə qarşı səmərəli mübarizə və fürsətlərdən faydalanmaq üçün hazırlanır (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2014: s.450).

Prinsip 1.2 Davamlı təşkilati müvəffəqiyyət, bir təşkilatın risklərin idarə edilməsi və daxili nəzarəti ümumi fəaliyyətinin və qərar qəbul etmə proseslərinin ayrılmaz hissəsi kimi daha geniş bir idarəetmə sisteminə nə qədər yaxşı inteqrasiya edə biləcəyindən asılıdır. Güclü, inteqrasiya olunmuş idarəetmə sistemi, intizamlı və nəzarət olunan bir təşkilatın idarə olunmasının ayrılmaz hissəsidir. Effektiv inteqrasiya müəssisə daxilində bir idarəetmə, risk idarəetməsi və daxili nəzarət sistemi ilə nəticələnə bilər:

➤ Risk almaq üçün müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər öz daxilində səmərəli, etik və qanuni fəaliyyət göstərərək, bir təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün vahid, inteqrasiya olunmuş və uyğunlaşdırılmış şəkildə irəliləməsində öncəliyi dəstəkləyir,

➤ Obyektiv qurma, planlaşdırma, siyasət və prosedurlar, mədəniyyət, səriştəlilik, tətbiqetmə, performans ölçümü, izləmə, davamlı inkişaf və hesabatla əlaqəli fəaliyyət və prosesləri birləşdirir və uyğunlaşdırır.

Maliyyə hesabatları nəzarətinə həddindən artıq və müstəsna diqqət rəhbərliyi operativ və ya strateji nəzarətin mövcud və təyin olunduğu kimi işləməsindən yayındırır. Ticarət uğursuzluqlarının köklü təhlilləri, maliyyə hesabatlarının hazırlanmasından əvvəl əməliyyat səviyyəsində kifayət qədər nəzarət olunmayan riskləri tez-tez müəyyənləşdirir. Çətinlik, əsas maliyyə nəzarətlərinin doğrulama testini keçə biləcəyini, eyni zamanda təsirsiz nəzarəti təşkilatın qəbul ediləməz risk səviyyəsinə məruz qaldığını qəbul etməkdir (Vəliyev D.Ə. 2012: s.460).

Risk menecmenti və daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, işdə bir çox peşəkar mühasibin əsas səlahiyyətlərindəndir. Bu səbəbdən peşəkar mühasiblər daxili nəzarət də daxil olmaqla risklərin idarə edilməsinin bir təşkilatın idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsini təşkil etməsində aparıcı rol oynaya bilər. Risk idarəciliyi və daxili nəzarətə inteqrasiya olunmuş, təşkilat daxilində bir yanaşma ilə, işdəki peşəkar mühasiblər də risklərə daha bütöv bir şəkildə baxılması və müalicə edilməsi praktikasını təşviq edirlər.

II PRİNSİP - Rol və məsuliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi. Təşkilat idarəetmə orqanı, bütün səviyyələrdə rəhbərlik, işçilər və daxili və xarici təminat təminatçıları da daxil olmaqla daxili nəzarətlə bağlı müxtəlif rolları və məsuliyyətləri müəyyənləşdirməli və iştirakçılar arasında əməkdaşlığı koordinasiya etməlidir.

Prinsip 2.1. Daxili nəzarət üçün məsuliyyətlər çoxsaylı qruplar arasında bölüşdürülür.

➤ İdarəetmə təşkilatı daxili nəzarət strategiyası, siyasəti və sistemi üçün ümumi məsuliyyəti öz üzərinə götürməli və buna uyğun hərəkət etməlidir. Risk idarəetmə strategiyasını müəyyənləşdirməli, risk alma limitlərini və daxili nəzarət meyarlarını təsdiq etməli və rəhbərliyin risklərin idarəedilməsi və müvafiq daxili nəzarətlə bağlı məsuliyyətlərini effektiv şəkildə yerinə yetirməsindən əmin olmalıdır.

➤ Rəhbərlik, əsas risk sahibi olaraq, idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiqlənmiş risk strategiyası və daxili nəzarət siyasətinə uyğun olaraq təşkilatın daxili nəzarət sistemini tərtib etməli, həyata keçirməli, saxlamalı, izləməli, qiymətləndirməli və hesabat verməlidir.

➤ Təşkilatdakı hər bir şəxs - rəhbərlik və digər işçilər - səlahiyyət müddəti daxilində risklərin idarə edilməsi və daxili nəzarətin düzgün başa düşülməsi və icrası üçün cavabdeh olmalıdır.

➤ Dəstək funksiyalarındakı işçilər və ya xarici mütəxəssislər asanlaşdırıcı və ya dəstəkləyici rola malik ola bilər, lakin xüsusi risklərin idarə olunması və ya nəzarətin effektivliyi üçün məsuliyyət daşımamalıdırlar.

Prinsip 2.2. İdarəetmə orqanı daxili nəzarətlə bağlı bəzi əsas nəzarət vəzifələrini həvalə edə biləcəyi bir audit və ya risk idarə alt komitəsinə sahib ola bilər. Bununla birlikdə, idarəetmə orqanı bütövlükdə risk idarəciliyinə və daxili nəzarətə nəzarət üçün ümumi məsuliyyəti özündə saxlamalıdır (Əlirzayev Ə.Q. 2011: s.570).

Prinsip 2.3. Bəzi təşkilatlarda ayrıca risk idarəetmə funksiyaları mövcuddur. Risk məmuru funksiyası uyğunluğu təmin edən şəxsdən daha çox təşkilat daxilində geniş risk idarəciliyi və daxili nəzarət şüurunu təmin etməlidir.

Prinsip 2.4. Risklərin “sahibləri” olması lazım olduğu üçün, nəzarət də onların işindən məsul olan birinə məxsus olmalıdır. Nəzarət sahibi və ya operator normal olaraq nəzarəti gündəlik həyata keçirən və risk sahibi olmayan şəxs ola bilər. Təşkilat müxtəlif risk və nəzarət sahiblərini açıq şəkildə təyin etməli və onlara məlumat verməlidir.

Prinsip 2.5. İş sahəsindəki peşəkar mühasib, xüsusi təhsili və düşüncəsi ilə, daxili nəzarətlə bağlı müxtəlif rol və məsuliyyətlərin müəyyənləşdirilməsində, həmçinin tətbiq olunmasında və izlənməsində rəhbərliyi dəstəkləmək üçün yaxşı vəziyyətdədir. Peşəkar mühasiblər də təşkilatlarda risk məmuru kimi xidmət edə bilərlər.

III PRİNSİP - Motivasiya Mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi. İdarəetmə orqanı və rəhbərlik, təşkilat üzvlərini təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün idarəetmə orqanı

tərəfindən təyin olunan daxili idarəetmə riskləri strategiyası və siyasətlərinə uyğun hərəkət etməyə təşviq edən təşkilati mədəniyyəti inkişaf etdirməlidir.

Prinsip 3.1. İdarəetmə orqanı və rəhbərlik, təsirli bir daxili nəzarət sistemi üçün vacib olan “yuxarıdakı ton” un, mədəniyyətin və təşkilatın etik çərçivəsinin vacibliyini tamamilə qəbul etməlidir. İdarəetmə orqanı və rəhbərlik eyni zamanda yaxşı idarəetmə, risk menecmenti və daxili nəzarət məsələlərində nümunə göstərməlidirlər.

Prinsip 3.2. Davranış qaydaları işçilərin istədikləri davranış növlərini dəstəkləyə və təmin edə bilər və davranış qaydaları və ya etik davranış qaydalarını pozmağın nəticələrini göstərə bilər. İdarəetmə bir koda sahib olmaqla yanaşı, təlim proqramları, model davranışı və pozuntulara cavab olaraq müvafiq tədbirlər görərək prinsiplərini söz və əməllə davamlı olaraq möhkəmləndirməlidir.

Prinsip 3.3. Effektiv “zirvədəki ton” idarəetmə, risklərin idarəedilməsi və daxili nəzarətlə bağlı aydın rol və məsuliyyətlərin yaradılmasını və bu mövzuların müntəzəm idarəetmə orqanı, rəhbərlik və işçi iclaslarında yüksək prioritet təyin edilməsini əhatə edir.

Prinsip 3.4. Daxili nəzarəti həyata keçirmək üçün kifayət qədər qaynaq təmin etmək də düzgün tonu qurmağın vacib hissəsidir.

Prinsip 3.5. Təşkilat içərisində yüksək vəzifələrdə işləyən peşə mühasibləri həmkarları arasında idarəetmə, risk menecmenti və daxili nəzarətin əhəmiyyəti barədə məlumatlılıq yarada bilər.

IV PRİNSİP - Fərdi Performansla əlaqələndirmə. İdarəetmə orqanı və rəhbərlik təşkilatın daxili nəzarət hədəflərinə çatmağı fərdi performans hədəfləri ilə əlaqələndirməlidir. Təşkilat daxilindəki hər bir şəxs, təyin olunmuş daxili nəzarət məqsədlərinə nail olmaq üçün cavabdeh olmalıdır.

Prinsip 4.1. Davamlı təşkilati müvəffəqiyyət üçün tək-cə daxili nəzarətin həlledici əhəmiyyətini vurğulamaq olmaz. Təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq və təsirli nəzarətin qorunması bir-birilə bağlıdır. Davamlı müvəffəqiyyət, fürsət yaradan və işlərini düzgün

idarə edən insanlara əsaslanır. Buna görə bu, təşkilatın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi prosesində açıq şəkildə tanınmalıdır.

Prinsip 4.2. Təşkilat, eyni zamanda, hər bir risk üçün məsuliyyət daşıyan şəxslərin bu riskləri riskgötürmə üçün müəyyən edilmiş limitlər daxilində saxlamalarını təmin etməlidir, çünki təşkilatın risklərinə görə öz risk limitlərini seçməyə meyilli ola bilərlər.

V PRİNSİP - Kifayət qədər səriştənin təmin edilməsi. İdarəetmə orqanı, rəhbərlik və təşkilatın idarəetmə sisteminin digər iştirakçıları rolları ilə əlaqəli daxili nəzarət vəzifələrini yerinə yetirmək üçün kifayət qədər səriştəli olmalıdırlar.

Prinsip 5.1. Bu baxımdan səriştəlilik aşağıdakılar deməkdir:

1. Təşkilatın hədəfləri, xarici və daxili mühit, strategiya, fəaliyyətlər, proseslər və sistemlərdəki dəyişikliklərin riskə məruz qalmasını necə təsir etdiyini kifayət qədər başa düşmək,

2. Təşkilatın risk idarəetmə strategiyası və daxili nəzarət siyasətlərinə uyğun olaraq risklərin müvafiq nəzarətlə necə müalicə oluna biləcəyini bilmək;

3. Bir-birinə uyğun olmayan vəzifələrin düzgün bir şəkildə ayrılmasını təmin etmək üçün vəzifələrin bölünməsi prinsiplərini bilmək, beləliklə heç bir şəxsin bir əməliyyat üzərində tam nəzarət etməməsi,

4. Nəzarəti həyata keçirə və tətbiq edə, effektivliyini izləyə və kifayət qədər əhatə olunmayan risklərlə, həmçinin mümkün nəzarət zəif və ya uğursuzluqlarla mübarizə apara bilmək,

5. Fərdi nəzarəti qiymətləndirmək və inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər imkanlara sahib olmaq,

6. Təşkilatın daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsini və təkmilləşdirilməsini həyata keçirə və ya nəzərdən keçirə bilmək (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2014: s.450).

2.2. Azərbaycanca özəl və dövlət sektorunda olan maliyyə nəzarətinin oxşar və fərqli cəhətləri

Günümüzdə, respublikamızda yeni idarəetmə strukturlarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, maliyyə nəzarəti sisteminin yenidən qurulması üzrə yeni layihələr hazırlanır və reallaşdırılır. Hazırda dövlət maliyyə nəzarəti, respublika qanunverici orqanları, maliyyə və vergi orqanları və digər idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Aparılmış tədqiqatın nəticəsində ölkəmizdə artıq dəyişmiş təsərrüfatçılıq şərtləri, siyasi və sosial-iqtisadi şərait, nəzarət obyektləri sisteminin daxili və xarici mühitindəki çətinliklərin olduğu şəraitdə kompleks təftişlərin və tematik yoxlamaların təşkili və keçirilməsi ilə bağlı əsas məsələləri eyni cür tənzimləyən birtipli təlimatlara və metodik göstəricilərə yenidən baxılmasına zərurətin olduğu aşkarlanmış və belə qənaətə gəlinmişdir ki, bütün bu problemləri dövlət maliyyə nəzarətinin kompleks və sistemli standartlaşdırılması həll etməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin standartları 2 tipə - ümumi standartlara və metodik standartlara ayrılmış, audit standartları əsasında onların respublikamıza uyğun metodoloji əsasları, hazırlanma qaydaları, elementləri nəzarət tədbirləri üzrə qarşılıqlı vəzifə fəaliyyəti, informasiya axınları və s. əhəmiyyəti və mexanizmi müəyyənləşdirilməlidir. Dünya təcrübəsində qəbul olunmuş qaydalara uyğun dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin bazasının araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, bu şəkildə göstərilən Azərbaycan Respublikasında mövcud maliyyə nəzarəti sistemi, indiki şəraitdə xeyli dərəcədə şərti mənə daşıyır, əslində isə bir-birindən təcrid olunmuş və öz aralarında əlaqələri çox zərif olan nəzarət orqanlarının müəyyən məcmusudur (Qafarov Ş.S. 2010: s.640).

2. Dövlət nəzarətçilərinin kifayət qədər etibarlı hüquqi, maddi-texniki və sosial bazası yoxdur. İdarə səviyyəli nəzarətin subyektlərinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi ölkədə reallaşdırılan islahatların tələblərinə cavab vermir.

3. Dövlət orqanlarının nəzarət fəaliyyəti ona təqdim olunan tələblərə cavab vermir və səmərəli deyildir, bu orqanların bəzilərində mövcud hesabat sistemi onların öz funksiyalarını real icra etməsi barədə mühakimə yürütməyə imkan vermir.

Aparılan tədqiqatlar dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün analitik və təşkilati-texniki məsələlərin həll olunmasının vacibliyini əsaslandırmağa imkan vermişdir.

a. Həll olunması üçün dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin dairəsinin dəqiq müəyyən edilməsi və dövlətin siyasətinə müvafiq olaraq bu sistemin təkmilləşdirilməsinin məqsədlərini müəyyən etmək;

b. Dövlət maliyyə nəzarətinin qarşısına qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri olan əsas məsələlərin müəyyən edilməsi;

c. Eynitipli məsələlərin qruplar halında birləşdirilməsi və onların əsasında sistemin həmin məsələləri yerinə yetirmək üzrə ixtisaslaşmış struktur vahidlərinin təkmilləşdirilməsi;

d. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin dövlət idarəetmə sisteminin digər vasitələri ilə inteqrasiyası;

e. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinə dair mühüm məsələlərin işlənilib hazırlanması, strukturun monitorinqi və təkmilləşdirilməsi;

f. Dövlət maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı digər məsələlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

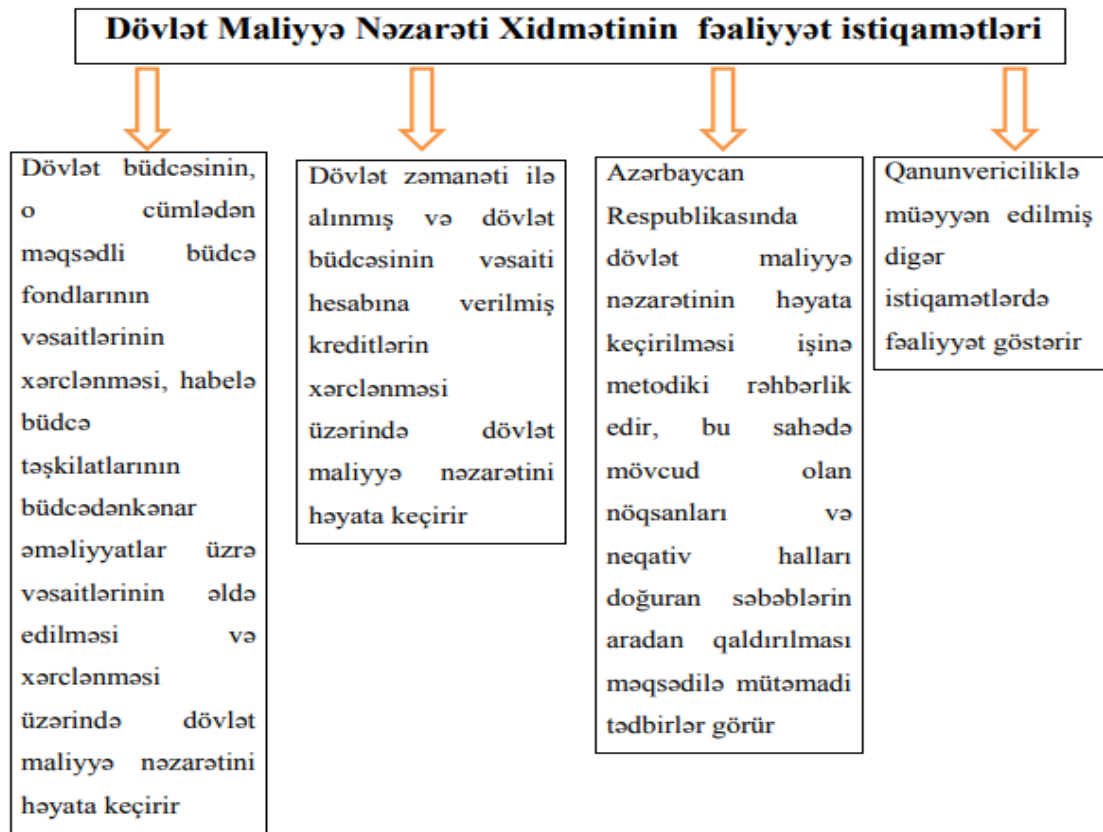
Dövlət maliyyə nəzarətində islahatların və onun inkişafının maliyyə təminatı problemini heç olmasa qismən həll etmək baxımından, dövlət maliyyə nəzarətinin İnkişaf fondunun təşkil edilməsi zərurəti və həmin Fonda, yoxlamaların nəticəsinə əsasən aşkar edilmiş ziyanın məbləğinin müəyyən faizi həcmində, eləcə də hüquqi şəxslərin könüllü ianələri şəklində ayırmalar etmək hüququnun təsbit edilməsi elmi-

normativ nəzərdən müəyyənləşdirilmişdir. Aparılmış tədqiqata uyğun olaraq Dövlət Maliyyə Nəzarəti sisteminin təşkilati təminatın formalaşması nöqtəyi nəzərindən bu sistemin təşkilati-struktur əsası ikisəviyyəli olması elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (Allahverdiyev H.B. Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. 2013: s.410).

➤ **I səviyyə -strukturun nüvəsi** - Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarını və onları əlaqələndirən orqanı, habelə onlarla bilavasitə bağlı olan sair təşkilatları əhatə edir.

➤ **İkinci səviyyə - strukturun ucqarları** - özlərinin bilavasitə idarəetmə vəzifələrinin tərkib hissəsi kimi qanunvericiliklə nəzarət funksiyaları həvalə edilən bütün digər dövlət orqanları.

Sxem 2: Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin fəaliyyət istiqamətləri

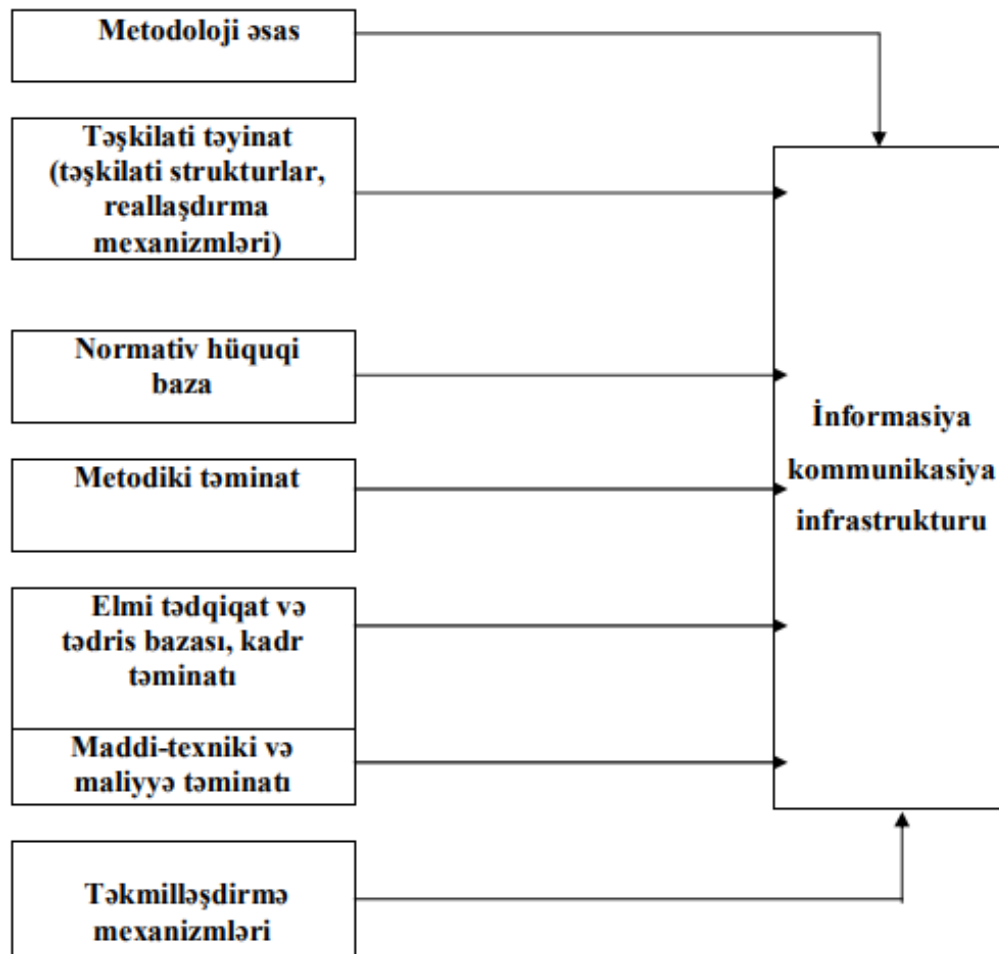

Mənbə: Nuriyev B. (2010) “Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan”. Bakı, “Elm”, 390 səh.

Son illər müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə çoxlu sayda əsassız müdaxilələrin qarşısını almaq, iri, orta və kiçik sahibkarlığın respublikamızda inkişafına əngəl törədən maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən ciddi tədbirlər görülür (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2014: s.450). Dövlət

Maliyyə Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə həyata keçirilən nəzarət tədbirləri nəticəsində tərkibində cinayət əlamətləri olan maliyyə pozuntuları aşkar olunduğu hallarda yoxlama materiallarını hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməsi üçün təqdim edir. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti nəzarət tədbirinin keçirilməsi nəzərdə tutulan obyektlərdə uçot-hesabat işləri mövcud qanunvericiliyin tələblərinə cavab vermədikdə uçot-hesabat işlərinin bərpa edilməsini və sonradan nəzarət tədbirinin həyata keçirilməsi üçün bu barədə məlumatların verilməsini yoxlanılan obyektədən tələb etmək kimi vəzifəyə də malikdir (Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayev E.Ə. 2011: s.450).

Sxem 3: Kommersiya təşkilatlarında və özəl sektorlarda Maliyyə Nəzarət Sisteminin sxemi

Mənbə: Nuriyev B. (2010) “Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan”. Bakı, “Elm”, 390 səh.

Müasir dövrdə bankların maliyyə nəzarəti sahəsindəki xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqları bank fəaliyyətini və bu fəaliyyətin bir hissəsi kimi bank nəzarətini daha vacib və zəruri etmişdir. Bunun səbəbi iqtisadiyyatda və digər sahələrdə baş verən köklü dəyişikliklərin bank sisteminə və bank sektorundakı vəzifələrə təsir göstərməsidir. Bu növ maliyyə nəzarəti ilk növbədə bank kreditlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına və ödəmə intizamının gücləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Beləliklə, bir bank krediti şərtləri: geri ödəmə, müddət və geri ödəmə şərtləri, borc vermə prosesi üzərində bank nəzarəti üçün əsasdır və bu nəzarət həm də krediti ödəmək üçün həqiqi bir zəmanət və zəruri şərtidir. Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi nəzarət bank nəzarəti sistemində xüsusi yer tutur. Mərkəzi Bankın bank nəzarəti Banklar və Bank işi haqqında Qanunun 50-ci maddəsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Beləliklə, bir kredit təşkilatının illik maliyyə və iqtisadi fəaliyyəti yalnız seçdiyi və ya lazım olduqda Mərkəzi Bank tərəfindən təyin edilmiş bir auditor tərəfindən yoxlanılmalı və illik balans, mənfəət və zərər hesabatı mətbuatda dərc edilməli, Mərkəzi Bank məlumatlandırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı, beynəlxalq ticarətin inkişafı, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə valyuta nəzarəti müstəqil nəzarət sahəsi kimi bank nəzarətindən ayrılır (Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. 2013: s.410).

Hazırkı dövrdə Azərbaycanda maliyyə nəzarətini dünyanın müxtəlif ölkələri ilə təhlilini aparsaq, müəyyən oxşar və fərqli cəhətlərə rast gələ bilərik. Bu həm maliyyə nəzarətini aparan orqanlar səviyyəsində, həm də aparılma üsullarına görə fərqlilik və oxşarlıq təşkil edir. Müxtəlif dövlər və özəl sektorlarda aparılan maliyyə nəzarəti, yoxlamalar barədə aparılan təhlillərdən görünür ki, maliyyə nəzarəti sferası aparılması üsulundan, subyektlərin səlahiyyət həcmindən, məsuliyyət dərəcəsindən asılı olmayaraq müəyyən məqsədlərə nail olmağa xidmət edir. Bu məqsədləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin səmərəli istifadəsinə nail olmaq,

2. Ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətində maksimum dəqiqlik və düzgünlüyün təmin olunmasına nail olmaq,

3. Dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə olunmasına, lazımsız, səmərəsiz xərclərinin azaldılmasına nail olmaq,

4. Büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsinə nail olmaq (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2014: s.450).

2.3. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemində dövlət maliyyə nəzarəti

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi sahəsində dövlət strategiyası, iqtisadiyyatda müsbət halların və proseslərin inkişafı və möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin hazırlanması və mənfi halların aradan qaldırılması üçün mexanizmlərin yaradılmasına kömək etməlidir.

İqtisadi təhlükəsizlik sahəsində dövlət fəaliyyətinin predmeti, qısa və uzunmüddətli perspektivdə dövlətin sosial-iqtisadi sisteminin sabitliyini pozacaq faktorların müəyyən edilməsi və monitorinqi, həmçinin bu faktorların zərərli təsirini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasıdır. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur.

- İqtisadi təhlükəsizliyin daxili və xarici təhdidlərinin xarakteristikası,
- İqtisadiyyatın parametrlərinin və meyarlarının müəyyənləşdirilməsi,
- Dəyişən daxili və xarici faktorlara qarşı təsərrüfat mexanizminin imkanları,
- Ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmi (Allahverdiyev H.B. Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. 2013: s.410).

Məlum olduğu kimi, dövlət öz müstəqil inkişaf siyasətinin formalaşmasında, ilk növbədə, mövcud iqtisadi, sosial və əmək resurslarını təhlil edir, onlardan səmərəli istifadə yollarını müəyyənləşdirir, ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi təminatına mane olan

problemləri müəyyən edir, onların həlli ilə bağlı milli strategiyanı hazırlayır və həyata keçirir.

Ölkənin elmi-tədqiqat və idarəçilik institutları dövlətin və əhalinin iqtisadi və sosial ehtiyaclarını, iqtisadi inkişafın daxili və xarici amillərdən asılılıq dərəcəsini, iqtisadi müstəqilliyə və təhlükəsizliyə təhdid edən və ya iqtisadi inkişafa mane olan şərait və amilləri tədqiq edir, müvafiq proqnozlar və həllər təklif edir. Biznes proseslərində daxili nəzarət prosedurunun müasirləşdirilməsinə başlamazdan əvvəl, kompleks xarakter dəyişikliklər yaratmağa imkan verəcək səmərəli korporativ nəzarət mühiti yaratmaq, eləcə də bütün beş komponenti (nəzarət mühiti, risklərin qiymətləndirilməsi, nəzarət prosedurları, informasiya mühiti və kommunikasiya sistemi, monitorinq) nəzərə almaq lazımdır. Yoxlama mühitinin strukturlaşması ardıcillıq, peşəkarlıq və çalışqanlıq kimi proseslərin keyfiyyət parametrləri yerinə yetirilməsinə mühüm təsir göstərir (Qafarov Ş.S. 2010: s.640).

Qeyd edə bilərik ki, Respublikamızda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması əsasən aşağıdakı prinsiplərlə həyata keçirilir:

- Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Konstitusiyaya və onun qanunlarına riayət olunmalıdır,
- İqtisadi təhlükəsizlik vahid dövlət siyasətinə əsaslanmalıdır və onun təmin olunması istiqamətləri tarazlaşdırılmada və əlaqələndirilmədə müstəsna rola malik olmalıdır,
- İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət orqanları arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir- birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması,
- İqtisadi təhlükəsizliyin təminatı ilə fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət,
- Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya,
- İnsan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti. İstər iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması prinsiplərinə

nəzarət edən orqan, istərsə də təhlükəsizlik sisteminin layihəsini verən komitə özləri də bir sıra prinsiplərə ciddi riayət etməlidirlər:

➤ Əhatəlilik və operativlik: Əhatəli siyasi kursun formalaşdırılması dövlət səviyyəli tərəflərin təhlükəsizliklə bağlı maraqlarının hərtərəfli ifadə edilməsinin və bu maraqların vasitələrə və imkanlara uyğunlaşdırılmasının ən yaxşı yoludur.

➤ Müzakirə və razılıq: Müzakirələrin aparılması və razılıq yollarının axtarılması geniş dəstəklənən və səmərəli həyata keçirilən təhlükəsizlik sistemlərinin hazırlanması üçün vacibdir.

➤ Təhlükələrə böyük diqqət yetirilməsi: BMT-nin Təhlükələr, Risklər və Mümkün Hallar üzrə Ali Komissiyasının Hesabatında adı çəkilən təhlükələr də daxil olmaqla təhlükələrin böyük bir qisminə diqqət yetirilməlidir: iqtisadi və sosial təhlükələr;

➤ Şəffaflıq: Hazırlanma prosesinin şəffaflığı xüsusi maraqların, ayrı-ayrı nazirlərin və ya təhlükəsizlik orqanlarının maraqlarının son nəticədə üstünlüyünün qarşısını alır,

➤ Daimi nəzarət və təhlükələrin qiymətləndirilməsi: Daimi komitə mövcud təhlükəsizlik sistemi ilə inkişaf etmiş milli və beynəlxalq mühit arasındakı uyğunluğa daimi nəzarət etməlidir. Nəzarət orqanları nəzarət komitələrinin riayət etdiyi prinsiplərə əməl etməlidir.

➤ Beynəlxalq təsəvvürlər: Dövlətlər bir-birindən təcrid olunaraq mövcud olmadıqları üçün, heç bir dövlət ayrıca “milli” və “iqtisadi” təhlükəsizlik siyasəti hazırlaya bilməz. Dövlətin təhlükəsizliklə və ya iqtisadiyyatla bağlı çoxmillətli təşkilatlara və ya qruplara üzv olması labüddür.

➤ Beynəlxalq hüquqa hörmət: Təhlükəsizlik sistemində dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin şərtlərini, o cümlədən ümumi qəbul olunmuş məcburi qanunlar nəzərə alınmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin kəmiyyət parametrləri vaxt etibarilə beynəlxalq hərbi və siyasi vəziyyətdən, bu və ya digər

təhlükənin yaranması ehtimal dərəcəsinə, elmi-texniki yeniliklərdən, əhalinin, cəmiyyətin və dövlətin yeni tələblərindən asılı olaraq dəyişir. İqtisadi təhlükəsizlik üzrə astana kəmiyyətlərinin iqtisadiyyatın inkişafının faktiki və yaxud proqnozlaşdırılan səviyyə və xarakterindən mənfi istiqamətə kənarlaşması belə, təhlükəsizliyin zəifləməsinə göstərir və vəziyyətin nizamlanması üçün xüsusi dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini, dayanıqlılığını, və daima təkmilləşmə qabiliyyətini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizlik, xalqın müstəqil olaraq xaricdən heç bir təzyiq və müdaxilə olmadan öz iqtisadi inkişafının forma və yollarının müəyyən edilməsi vəziyyətidir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə onun elə vəziyyəti başa düşülür ki, orada zəruri maliyyə, istehsal, əmək, intellektual potensialı, onun effektiv funksiyalaşmasına təminat verən istehsalat təşkili sistemi olsun. O, ölkənin iqtisadi-sosial inkişafı ilə bağlıdır. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının realizə edilməsi milli təhlükəsizliyin ümumi məqsədlərinə nail olmaq üçün maddi şərtlərin təminini zəruri edir. Azərbaycan Respublikası daxili və xarici iqtisadi siyasət aparmaqla, ölkənin təhlükəsizliyini təmin edir (Qafarov Ş.S. 2010: s.640).

Azərbaycan Respublikası daxilində təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlətin beynəlxalq risk və təhlükələrə cavabvermə imkanlarının gücləndirilməsi, korrupsiyaya və cinayətkarlıq qarşı mübarizə, hüquq-mühafizə orqanlarının işində effektivliyin artırılması, qanunvericiliyin və sosial islahatların, milli təhlükəsizlik faktorları nəzərə almaqla həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Buna görə də, sürətlə artan neft, qaz gəlirlərindən həddindən artıq asılılıq olmamış, makroiqtisadi tarazlıq getdikcə möhkəmlənmişdir və beləliklə də ölkənin potensial beynəlxalq və regional iqtisadi böhranların mənfi təsirlərinə qarşı müdafiəsi təmin edilmişdir. Bütün bunlar idarəetmə sisteminin gücləndirilməsi, risklərin iqtisadi həyata mənfi təsirinin azaldılması şəraitində mümkün olmuşdur. Hazırkı şəraitdə ümumi nəzarətin vacib bir yönü olan maliyyə nəzarətinin funksiyası ikiqat artır. Bunu aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik:

a. İdarəçilikdə optimal qərarların qəbul olunması və normal fəaliyyətin təmininə əsas verən informativ bazanın formalaşmasına,

b. Hazırki nöqsan və çatışmazlıqların ortaya çıxarılması ilə bərabər, onların gələcəkdə təkrar olmamasına şərait yaratmaq,

c. Təsərrüfat subyektləri üzərində bütün ehtiyat və resurslardan səmərəli və düzgün istifadə edilməsi istiqamətində öhdəliklərə əməl olunması,

d. Məsul şəxslərə qanunvericilikdə olan tələblərə ciddi əməl olunması və öz vəzifələrinin dəqiq yerinə yetirilməsi cəhətdən tələblərin yeridilməsi,

Nəzarətdə mövcud olan problemləri həll etmək məqsədilə bir tərəfdən nəzarətedici orqanların səlahiyyətlərinin dəqiqləşməsi tələb olunursa, başqa tərəfdən bu qurumlararası qarşılıqlı əlaqənin və tənzimləmənin qurulması həyata keçirilməlidir. Bu mənada, idarəedicilərin müxtəlif qollarına aid, həmçinin qeyri-dövlət bölmələrinin fəaliyyətində metodoloji, tənzimediciləri, etik və informativ aspektləri özündə cəmləşdirən kollegial bir ictimai şöbənin yaradılması aktuallığa malikdir. Bu sahədə xarici praktikadan bəhrələnmək yerinə düşər. Maliyyə nəzarətinin hüquqi bazası hazırlanan zaman nəzarətin əsas məqsədi olaraq maliyyə resurslarından gələcəkdə daha səmərəli və şəffaf istifadə olunması əsas götürülməli, nəzarət sahəsində analitik proseduraların daha geniş tətbiq edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu məqsədlə investisiya layihələrinin və biznes-planlarının öyrənilməsi üzrə səlahiyyətlər təsbit olunmalı, dəqiq vəzifə və məsuliyyətlər müəyyən edilməlidir. Maliyyə nəzarətçiləri və auditorların məsuliyyətlərinin artırılması üzrə maddələrin də qanunvericilikdə daha aşkar təsbit edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, digər sahələrdə olduğu kimi, nəzarət də tək cə bir qurum tərəfdən yox, nəzarətin fərqli formalara ayrılan dövlət və qeyri dövlət nəzarətinin formaları əsasında reallaşdırılır. Vurğulamaq lazımdır ki, nəzarətin dövlət və qeyri-dövlət formaları arasındakı və həmçinin bu formalara aid olan nəzarət növləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və konkret səlahiyyət bölgüsünün təyin olunması bütün

nəzarət sisteminin səmərəlilik dərəcəsinin gücdəndirilməsi və şəffaflığın artırılması yolunda zərurət yaratmışdır. Bu aşağıdakı faktorlardan asılıdır:

A. Dövlət maliyyə və qeyri-dövlət nəzarətinin arasında fərqliliklər mövcud olmasına baxmayaraq, onların hər birinin məqsədi idarəciliyin və bütövlükdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə intizamının dərəcəsinin yüksəldilməsi və idarəcilik keyfiyyətinin artırılması dayanır.

B. Ölkədə aparılan inzibati islahatların daha düzgün həyata keçirilməsi dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin arasında düzgün nisbətə və qarşılıqlı əlaqələrin mövcud olmasını tələb edir.

Bu formada olan redaktə adıçəkilən tərəflərin arasında qarşılıqlı əlaqənin bütün cəhətlərini dəqiq işıqlandırmır və normativ aktlarda bu əlaqələrin yaradılma qaydaları, müstəqil auditor cəlb edilən nəzarətin yönələri, məsuliyyət mexanizmləri, ödəniş proseduraları və başqa bəzi məsələlər öz həllini tapmalıdır. Yaranmış zərurət başqa dövlət nəzarət qurumlarının özlərinin aralarında və dövlət nəzarət orqanları ilə sərbəst auditorların qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınması və inkişafının təsirini əffektliyini artırır (Qafarov Ş.S. 2010: s.640).

Aparılan araşdırmalar nəticəsində qeyd edə bilərik ki, ölkə üzrə iqtisadi təhlükəsizliyin məqsədi hər şeydən əvvəl dövlətin milli marağını qorumaq olmalıdır.

III FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

3.1. Müasir maliyyə nəzarəti forması kimi dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin auditi

Əsasən büdcə islahatının həyata keçirilməsindən ibarət olan dövlət maliyyə sisteminin hazırkı inkişaf mərhələsi modernləşməsi ilə səciyyələnir.

Dövlət maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi prosesi bütövlükdə bütün maliyyə sisteminin inkişafına və sabitliyinin artırılmasına töhfə verərək dövlət maliyyəsini idarə etmək üçün yeni mexanizmlərin yaradılması və həyata keçirilməsini əhatə edir. Bu səbəbdən dövlət maliyyə mənbələrinin idarə edilməsində funksional element kimi dövlət maliyyə nəzarətinin rolu artır.

Dövlət maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi bir tərəfdən nəzarət orqanlarının nəzarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına, digər tərəfdən istifadənin effektivliyinə nəzarətin artırılmasına yönəlmişdir və dövlət maliyyə nəzarətinin vəziyyətindən və effektivliyindən asılıdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin effektivliyinin artırılması iqtisadiyyata, məhsuldarlığa və səmərəliliyə təsir göstərən bir sıra amillərdən asılıdır (Bağırov D, Həsəni M. 2010)

Fəaliyyətin yaxşılaşdırılması amillərinə dövlət yoxlamaları və strateji yoxlamalar kimi bəzi dövlət maliyyə nəzarətinin istifadəsi, həmçinin nəzarət fəaliyyətinin standartlaşdırılması, maliyyə sanksiyalarının effektivliyinin gücləndirilməsi və informasiya texnologiyalarının tətbiqi və istifadəsi daxildir.

Ümumiyyətlə, dövlət maliyyə nəzarətinin effektivliyi istifadənin effektivliyini qiymətləndirmək üçün vacib bir hissədir.

İndiki mərhələdə dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən vacib xüsusiyyəti, dövlət vəsaitlərinin istifadəsi və icrası səmərəliliyinin yoxlanılmasının mənasının və yerinin müəyyənləşdirilməsidir.

Dövlət idarəçiliyinin effektivliyi əsasən dövlətin maliyyə və maddi imkanlarını necə idarə etməsi ilə müəyyən edilir. Dövlət resurslarının idarə olunması mümkün qədər rəşional və səmərəli olmalıdır. Buna görə dövlətin səmərəliliyinin artırılması strateji vəzifəsinə uyğun gələn dövlət maliyyə nəzarəti potensialını tam aktivləşdirmək lazımdır: effektiv nəzarət olmadan effektiv idarəetmə mümkün deyil. Bu səbəbdən dövlət iqtisadiyyatında islahatların hazırkı mərhələsi obyektiv olaraq dövlət maliyyə nəzarətinin yeni və ən vacib forması kimi dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin yoxlanılmasını tələb edir. Dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yoxlanılmasına başlanılması dövlət xərclərinin effektivliyinə nəzarət edilməsidir.

Dövlət siyasətinin ən vacib sosial-iqtisadi vəzifələrinin icrası dövlətin maliyyə və büdcə sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti ilə təmin edilir. Bu baxımdan büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi aktuallaşır.

Sosial-iqtisadi proqramların effektivliyini və səmərəliliyini artırmaq və yüksək keyfiyyət üçün ehtiyatlar yaratmaq üçün ölkədə yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yoxlanılması nəticələrini təcrübədə tətbiq etmək lazımdır.

Performans auditinin məzmununun anlaşılmasına fərqli yanaşma mövcuddur. Bəzi alimlər fəaliyyət auditini maliyyə nəzarətinin bir növü hesab edir, digərləri bunu dövlət maliyyə nəzarətinin aləti kimi, bəziləri isə audit kimi qiymətləndirirlər.

Məsələn, A. N. Saunin hesab edir ki, fəaliyyət auditini dövlət fondlarının istifadəsinin iqtisadi və sosial nəticələri üzərində maliyyə nəzarətinin bir növüdür, məqsədi bunların istifadəsinin effektivliyini qiymətləndirməkdir.

S.N. Ryabuxin performans auditini təşkilatın fondlardan istifadənin iqtisadiyyatını və məhsuldarlığını, hədəflərə çatmağın və tapşırıqların yerinə yetirilməsinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün fəaliyyətinin yoxlanılması kimi müəyyənləşdirir.

Audit təşkilatlarının beynəlxalq standartında fəaliyyət auditi məqsədi yoxlanılan obyektlərin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq olan mənbələrdən qənaətlə istifadənin səmərəliliyinin müstəqil yoxlanışı kimi müəyyən edilir.

Performans auditinin ortaya çıxması 50-ci illərlə əlaqələndirilir. XX əsr bir çox xarici ölkədə iqtisadi, sosial və siyasi sahələrdə institusional dəyişikliklərin baş verməsi, yeni bir dövlət maliyyə nəzarət forması kimi fəaliyyət auditinin formalaşmasına və inkişafına kömək etmişdir. O dövrdə bir sıra xarici ölkələrin dövlət maliyyə nəzarəti orqanları xərclənmiş büdcə vəsaitlərindən alınan nəticələrin sosial əhəmiyyəti baxımından dövlət xərcləri ilə əlaqədar yoxlamalar aparmağa başladılar.

Uzun müddətdir resurslardan səmərəli istifadə məsələləri kommersiya təşkilatları üçün çox maraq doğururdu, çünki mənbələrin dəyəri birbaşa mənfəətə təsir göstərir. Dövlət fondlarından səmərəli istifadə məsələsi dövlətlərin yaranmasından bəri mövcud olsa da, nəzarət mexanizmləri onların istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyini etibarlı şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermir.

Bu gün dövlətin maliyyə siyasəti xərclərin idarə edilməsindən nəticələrin idarə edilməsinə yönəldilmişdir. Ticarət sektoru ilə müqayisədə dövlətin büdcə və maliyyə siyasətində belə bir yanaşmanın tətbiq olunmasının mürəkkəbliyi, iqtisadi səmərəlilikdən əlavə çoxsaylı sosial, elmi, ekoloji və digər komponentləri qiymətləndirmək lazım olduğu ilə müəyyən edilir.

Dövlət fondlarından istifadənin effektivliyinin auditi xarici praktikada geniş istifadə olunur, lakin Azərbaycan üçün bu, kifayət qədər yeni bir fəaliyyət sahəsidir (Səbzəliyev S., Hacıyev R., 2012).

Performans təftişinin yeni bir nəzarət növü kimi ortaya çıxması 1977-ci ildə Beynəlxalq Yüksək Yoxlama Qurumları Təşkilatının IX Konqresi tərəfindən qəbul edilmiş “Nəzarət üçün Lima Bəyannaməsində” qeyd edilmişdir.

Beynəlxalq Yüksək Yoxlama Qurumlarının beynəlxalq standartında, fəaliyyət auditi, dövlətin mülkiyyətində olan müəssisələrin, proqramların və ya təşkilatların səmərəliliyinin müstəqil şəkildə yoxlanılması, mənbələrin qənaətlə istifadəsi,

fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması kimi izah olunur. Performans auditi bu məlumatların müəyyən meyarlara uyğunluq səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün və yoxlanılan müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyi (səmərəliliyi, qənaəti və məhsuldarlığı) barədə obyektiv məlumatların ekspert və analitik qiymətləndirilməsidir.

Effektivlik, işin tələb olunan miqdarı və keyfiyyətini təmin edərkən müəyyən bir hədəf üçün xərclərin minimuma endirilməsi kimi yozulur.

Məhsuldarlıq, müvafiq artım olmadan daha az giriş mənbəyi ilə təchiz edilmiş məhsul və ya məhsul istehsalını artırmaqdan ibarətdir.

Performans iqtisadi fəaliyyətin proqnozlaşdırılan və həqiqi nəticələri arasındakı bir ölçüdür.

Elmi ədəbiyyatda maliyyə auditi və fəaliyyət auditi anlayışlarının ekvivalentliyinə dair bir çox fikir və mövqe mövcuddur. Fəaliyyət auditi maliyyə auditindən aparılması metodologiyasında, məqsədlərinin və mövzusunun xüsusiyyətlərində əhəmiyyətli fərqlərə malikdir.

Maliyyə nəzarəti və fəaliyyət auditi, müxtəlif maliyyə nəzarəti növləri olmaqla yanaşı, buna xas olan bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Beləliklə, hər iki yoxlama dövlət fondlarının formalaşmasına və istifadəsinə sonrakı nəzarət şəklində aparılır və mövcud problem və çatışmazlıqların aşkarlanmasına və aradan qaldırılmasına yönəldilir (Səbzəliyev S., Hacıyev R., (2012)).

Maliyyə auditi fəaliyyət auditindən fərqlənir ki, maliyyə auditinin predmeti büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin qanuniliyini xarakterizə edən və müvafiq maliyyə sənədlərində və hesabatında əks olunan xərclərin nəticələridir, performans auditinin mövzusu isə dövlət mənbələrindən istifadə nəticələridir.

Maliyyə auditi maliyyə məlumatlarına yönəlir və maliyyə hesabatlarının yoxlanılması ilə yanaşı sənədlərin yoxlanılmasını da əhatə edir, performans auditi isə ilk növbədə yoxlanılan fəaliyyətin ticarət əməliyyatlarının təhlilinə yönəlib.

Məzmun baxımından performans auditi maliyyə yoxlamasına köməkçi bir əlavə deyil, islahat kontekstində dərin inkişafını təmsil etməlidir. Maliyyə auditi hesabat

auditi və uyğunluq auditindən ibarətdir. Mühasibat auditi dövlət büdcəsi və maliyyə sənədlərinin aparılması və düzgünlüyünün, mühasibat və hesabatlılığının düzgünlüyünün müəyyənləşdirilməsidir. Uyğunluq auditi hesabat maliyyə ilində dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrası ilə bağlı yoxlamaların aparılmasıdır.

Performans yoxlamalarının aparılması büdcə vəsaitlərindən istifadə edən dövlət qurumlarının fəaliyyətində şəffaflığın, qənaətcilliyin və hesabatlılığın artmasına səbəb olan müəyyən nəticələr verməlidir. Performans auditinin nəticələrinə əsasən, yoxlanılan obyektin qarşıya qoyulmuş məqsəd üçün zəruri olan mənbələri daha qənaətli bir şəkildə əldə etmək və istifadə etmək imkanının olub-olmadığını müəyyənləşdirmək lazımdır.

3.2. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin, auditinin inkişafının aktual problemləri

Dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasında əsas rol dövlət xərclərindən istifadənin səmərəliliyinin auditinə aiddir.

Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin auditi, bölüşdürmə mərhələsində büdcə prosesi üzərində nəzarəti gücləndirməyə və büdcə xərclərinin səmərəliliyinin, məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsini özündə cəmləşdirən xüsusi bir effektivlik növüdür.

Dövlət maliyyə nəzarətinin yeni bir metodu kimi dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin auditi büdcə fondu alıcıları tərəfindən maliyyə mənbələri və dövlət əmlakının idarə edilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün və fəaliyyət göstəricilərinin təhlili əsasında meyar göstəricilərindən istifadə etməyə imkan verir.

Dövlət fondlarının səmərəliliyi auditi, dövlət maliyyə nəzarəti və auditin inteqrasiyasının nəticəsi olan nisbətən yeni bir audit formasıdır (İsgəndərov R., 2018)

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yoxlanılmasının ortaya çıxması, yalnız dövlət xərclərinin məqsədyönlü

xarakterinə nəzarət etmək deyil, həm də onların effektivliyini qiymətləndirmək zərurəti ilə əlaqədardır. Dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin auditi aşağıdakı əsas funksiyaları və vəzifələri özündə cəmləşdirən kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli bir nəzarət vasitəsidir:

- iqtisadi maliyyə məqsədəuyğunluğuna, dövlət maliyyə mənbələrindən qanunauyğun, məqsədyönlü və səmərəli istifadəsinə nəzarət;
- dövlət maliyyə mənbələrindən istifadənin effektivliyinin təhlili;
- istehsal prosesində əmək ehtiyatlarından istifadə məhsuldarlığının yoxlanılması;
- dövlət qurumlarının maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində, o cümlədən büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi baxımından səmərəliliyinin yoxlanılması;
- dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyi və idarəetmə səviyyəsi barədə qanunvericiliyə məlumat vermək;
- dövlət fondları sahəsində şəffaflığın, məsuliyyətin və hesabatlılığın artırılması.

Performans auditinin əsas məqsədi nəticələrə yönəlməkdir.

Büdcə sisteminin işləmə prinsiplərindən biri də büdcə fondlarından istifadədə səmərəlilik və qənaət prinsipidir. Bununla birlikdə, dövlət büdcəsi haqqında qanun, səmərəliliyin ümumi bir tərifini verir ki, bu da büdcə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətli istifadənin qiymətləndirilməsi mexanizmini aşkar etmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə fondlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün perspektivli bir mexanizm məhz dövlət xərclərinin səmərəliliyinin yoxlanılmasıdır.

Dövlət fondlarından səmərəli istifadəni qiymətləndirmək üçün büdcə fondlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək və əldə edilmiş məlumatlara əsasən istifadə səmərəliliyi barədə bir nəticə çıxarmaq lazımdır.

Dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyi dövlət fondlarından istifadənin nəticələri ilə onlara nail olma xərcləri arasındakı nisbətlə xarakterizə olunur.

Fəaliyyət auditinin nəticələrinə əsasən təklif olunan tövsiyələrə uyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlət vəsaitlərinin istifadəsində daha yüksək səmərəliliyi təmin etməlidir.

Dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yoxlanılması aşağıdakılara bölünə bilər.

- iqtisadi fəaliyyətin spesifik nəticələrinə nail olmaq üçün xərclənən dövlət vəsaitlərindən istifadə iqtisadiyyatının auditini;
- istehsal və digər fəaliyyət prosesində əmək, maliyyə və digər mənbələrdən istifadə, habelə informasiya sistemlərindən və texnologiyalarından istifadə məhsuldarlığının yoxlanılması;
- təyin olunmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsində iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin yoxlanılması, bunun üçün ayrılmış mənbələrin həcmi nəzərə alınmaqla plan göstəriciləri ilə müqayisədə həqiqi nəticələrin əldə edilməsi.

Bu gün dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi meyarlarının nəzəri bir şəkildə başa düşülməsinə ehtiyac var. Performans auditinin nəzəri və metodoloji aspektlərinin inkişaf etdirilməsini və büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi üçün əsaslı metodların yaradılmasını tələb edir. Dövlət maliyyə mənbələrindən istifadənin səmərəliliyi və effektivliyinin meyarlarını və göstəricilərini inkişaf etdirmək lazımdır.

Nəzarət fəaliyyətində fəaliyyət auditinin tam tətbiqi və dövlət maliyyə nəzarəti sistemində daha da inkişaf etdirilməsi üçün hər bir sahəyə münasibətdə büdcə xərclərinin səmərəliliyinin meyar göstəricilərinin hazırlanması lazımdır.

Bu gün yeni şəraitə uyğunlaşan ənənəvi dövlət funksiyaları transformasiya proseslərindən keçir. Beləliklə, dövlət maliyyə nəzarəti, dövlət resurslarının bölüşdürülməsinin və istifadəsinin düzgünlüyünün, məqsədəuyğunluğunun və qanunauyğunluğunun ənənəvi yoxlanışından səmərəliliyin, səmərəli və qənaətcil istifadənin fəaliyyət auditini şəklində nəzarətinə qədər aktiv şəkildə dəyişir.

Fəaliyyət auditinin nəzəri və praktik çevrilməsi yalnız dövlət vəsaitlərinin bölüşdürülməsi və istifadəsi üzərində nəzarət artıq effektiv dövlət idarəciliyinin ehtiyaclarını ödəmədiyi zaman dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəliliyinin artırılması zərurəti ilə əlaqələndirilir.

Hər hansı bir yenilikçi dövlət idarəetmə vasitəsinin tətbiqindən irəli gələn metodoloji məsələlərin sisteməlik və dərinədən öyrənilməsi olmadan, performans auditinin daha da inkişafı problemləli olur. Digər tədqiqatçıların fikirlərini bölüşərək, dövlət maliyyə nəzarəti sistemində dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin auditinin inkişafının aşağıdakı aktual problemləri müəyyən edilə bilər:

- fəaliyyət auditini üçün möhkəm hüquqi bazanın yaradılması;
- fəaliyyət auditini üçün geniş nəzəri və metodoloji çərçivənin hazırlanması;
- büdcə qanunvericiliyində fəaliyyət auditinin hüquqi mahiyyətinin möhkəmləndirilməsi;
- büdcə xərclərinin səmərəliliyinin meyar qiymətləndirmələrinin hazırlanması və qanunvericiliklə tənzimlənməsi;
- bütün nəzarət orqanları üçün vahid bir fəaliyyət auditini standartının təsdiq edilməsi.

Bu problemlərin həlli dövlət maliyyə nəzarətinin yenilikçi bir dövlət maliyyə nəzarəti sisteminə uyğunlaşdırılan dövlət vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyinin yoxlanılması yolu ilə dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini mümkün edəcəkdir.

Beləliklə, dövlət maliyyə nəzarəti sistemində dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin auditini dövlətimizdə dövlət maliyyə nəzarətini müasir səviyyəyə gətirmək və mütərəqqi iqtisadi və sosial dəyişiklikləri sürətləndirmək imkanı yaradacaqdır.

Dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yoxlanılmasının sərhədləri nəhayət müəyyənləşdirilməyib və buna görə gələcəkdə bu sahəyə rəhbər qərarların

effektivliyinin yoxlanılması kimi yeni istiqamətlər daxil ediləcək. maliyyə, vergi olmayan gəlirlərin səmərəliliyinin yoxlanması, vergi güzəştlərinin effektivliyinin yoxlanması, büdcələrarası transfertlərin, büdcə və bank kreditlərinin effektivliyinin yoxlanmasıdır (Bağırov D., Həsənli X. 2001).

3.3. Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində dünya təcrübəsi və Azərbaycanda tətbiqi

Ölkədə dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərin baş verdiyi, büdcə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsi ilə bağlı dövlət siyasətində üstünlük təşkil etdiyi, liberal və sosial yönümlü bir vətəndaş cəmiyyətinin artdığı müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır. Bu mənada təsadüfi deyil ki, müasir tələblər səviyyəsində dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması və səmərəliliyinin artırılması dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası müstəqil və demokratik inkişafa başladıqdan sonra ölkədə köklü iqtisadi islahatların və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, xəzinə sisteminin yaradılması, nazirliklərdə, komitələrdə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud nəzarət və yoxlama orqanlarının ləğvi, yoxlamaların qadağan edilməsi və bu istiqamətdə digər məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara cavab verən maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasına səbəb oldu.

Bazar iqtisadiyyatı üzərində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilk növbədə ən müasir audit xidmətlərinin təşkili və istismarı, nəzarət sisteminin koordinasiyası və nəzarətin səmərəliliyinin artırılması ilə əlaqədardır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, respublikada auditin təşkili və aparılması və bəzi problemlərin həlli sahəsində əsaslı işlərə ehtiyac var. Dünyanın yüksək səviyyəli ölkələrinin təcrübəsi də göstərir ki, burada həyata keçirilən bütün layihələr auditor tərəfindən yoxlanılır. Tipik olaraq, bu məqsədlər üçün ayrılan vəsaitlərin yüzə 1-2-si bu ölkələrdə dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə sərf

olunur. Cümhuriyyət rəhbərliyi və müəssisələrində həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatlarının qanuni tələblərinə riayət olunmasını təmin edən müstəqil bir nəzarət forması olan auditin geniş tətbiqi, şəffaflığını və düzgünlüyünü təmin edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının audit xidmətinin təşkili haqqında qanunda respublikada fəaliyyət göstərən şirkət və birliklərin illik yoxlamalarının aparılması qaydalarının müəyyənləşdirilməməsi normal hesab edilə bilməz. Bu qanun daxili auditin təşkili və onun əhəmiyyətli daxili nəzarətinin əsaslarını müəyyənləşdirmir. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, bu əsasda iqtisadi nəzarət və audit nəzarətinin hərtərəfli inkişafı və genişləndirilməsinin respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin genişləndirilməsində və iqtisadi islahatlarda böyük əhəmiyyətə malik olması son dərəcə vacibdir. Maliyyə nəzarətinin daha da inkişaf etdirilməsi, effektivliyi böyük ölçüdə dövrün tələblərinə uyğun olaraq dövlətin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Maliyyə nəzarətini tənzimləyən tənzimləmə bazası, nəzarətin demokratik bir dövlətin keyfiyyətə yeni səviyyəsinə keçməsinə təmin etməlidir. “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanun layihəsinin, “Korrupsiyaya qarşı şəffaflığın artırılması üzrə milli strategiya”nın və digər normativ sənədlərin hazırlanması və qəbulu Azərbaycan hökumətinin maliyyə nəzarəti ilə bağlı tənzimləyici bazanın inkişafına əhəmiyyətli töhfə verdiyini göstərir. Ölkədə və maliyyə nəzarətində şəffaflığın təmin edilməsi vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə yüksək təcrübəyə malik Avropa ölkələrinin təcrübəsi, qanunvericilik aktlarının tətbiqi prinsipləri və işləmə mexanizmləri öyrənilmişdir. Qanun layihələrində Avropa ölkələrinin təcrübəsinin yersiz olduğu nəzərə alınaraq, Azərbaycan həqiqətləri də nəzərə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə fəaliyyətinin qanuniliyini, səmərəliliyini və aktuallığını təmin etmək üçün ölkədə maliyyə islahatları və dövlət quruculuğu sahəsində dəyişikliklər edilmişdir. Bir tərəfdən mövcud nəzarət orqanları ləğv edildi, digər tərəfdən bazar iqtisadiyyatının yeni qurumları və bölgələri yaradıldı, dövlət maliyyə nəzarəti gücləndirildi. Auditorlar Palatası müstəqil audit firmaları və digərləri bu qurumlara nümunə ola bilər.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və icrasına nəzarət üzrə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək Hesablama Palatasının əsasını təşkil edir. Hesablama Palatası dövlət əmlakına və fondlarına nəzarət edir. Nəzarət dövlət büdcədənkənar fondları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, yerli idarəetmə orqanları, kommərsiya bankları, sığorta şirkətləri və digər kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatları daxil olmaqla bütün hüquqi şəxsləri əhatə edir.

Son vaxtlar respublikada dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının strukturunun və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə çox diqqət yetirilir. “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Dövlət Xəzinəsi kimi bir sıra yeni nəzarət strukturları Agentlik, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Borc İdarəetmə üzrə Dövlət Agentliyi, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti və s. yaradıldı. Bu nəzarət strukturlarının yaradılmasında əsas məqsəd artmaqda olan dövlət büdcəsi və dövlət borclarının idarəedilməsi, dövlət xəzinəsi, dövlət maliyyəsi, audit, sığorta fəaliyyəti, mühasibat və mühasibat işlərinə dövlət nəzarəti və tənzimlənməsini müasir tələblərə uyğun təmin etməkdir.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsi üzərində cari nəzarəti həyata keçirir, maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparır, büdcə qurumlarından dövlət adından büdcə xərcləri ilə bağlı öhdəliklər götürür, Azərbaycan Respublikasında dövlət fondlarını vahid mərkəzdən idarə edir, xərcləri alır və hədəfləyir.

Agentliyin fəaliyyəti aşağıdakılardır: Büdcə təşkilatları tərəfindən satın alınan mallar, işlər və xidmətlər üçün dövlət (büdcə) öhdəliklərinin hazırlanması və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalarla bağlı borcların ödənilməsi; dövlət büdcəsinin icrası və vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq məqsədli istifadəsi yolu ilə büdcə gəlirlərinin büdcəyə daxil edilməsini təmin edir; dövlət xəzinəsinin inkişafı, vahid xəzinə hesabının idarə edilməsi və bu hesabdakı vəsaitlərin xaric edilməsi və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti

dövlət büdcəsinin, o cümlədən büdcə vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlərin məqsədyönlü və səmərəli xərclənməsinə dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqandır.

Dövlət maliyyə nəzarəti xidmətinin əsas fəaliyyət istiqamətləri bunlardır: dövlət büdcəsinin xərcləri, o cümlədən məqsədli büdcə fondları, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədənkənar fondlarının əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi; dövlət zəmanəti ilə verilmiş kreditlərin xərcləri və dövlət büdcəsi vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir; Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin metodiki rəhbərliyini həyata keçirir, bu sahədə mövcud çatışmazlıqları və mənfi amilləri aradan qaldırmaq üçün mütəmadi tədbirlər həyata keçirir; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borc İdarəetmə Agentliyi, Xəzinə hesabı və Dövlət Büdcə Fondu vəsaitlərinin qalıqlarının, dövlət borclarının, dövlət zəmanətlərinin və xarici borcun idarə edilməsini təmin edən dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışına cavabdehdir. Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Xidməti, Azərbaycan Respublikasında sığorta fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi və nəzarətini, sığortaçıların və sığorta bazarının digər peşəkar iştirakçılarının, habelə dövlətin hüquq və mənafelərinin qorunmasını təmin edən bir qurumdur. Fikrimizcə, çoxtərəfli bir sistemi əhatə edən maliyyə sisteminin müxtəlif aspektlərini yaxşılaşdırmadan əvvəl ölkəmizdə vahid maliyyə nəzarəti konsepsiyası hazırlanmalı və bu konsepsiya səmərəlilik, şəffaflıq və açıqlıq, obyektivlik və səriştəlilik, müstəqillik və səmərəlilik üzərində qurulmalıdır (Xankişiyev B. 2012).

Fikrimizcə, maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün digər tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı:

1. maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artırılması;
2. nəticəyə yönəlmiş büdcə və fəaliyyət auditinin genişləndirilməsi;
3. maliyyə nəzarəti orqanlarının Koordinasiya Şurasının yaradılması;

4. nəzarət orqanlarının hesabatlılığının artırılması;
5. maliyyə nəzarətinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi və elektron idarəetmə sisteminin (“elektron nəzarət”) yaradılması;
6. dövlət büdcəsinə maliyyə nəzarətində müstəqil (kənar) auditorların cəlb edilməsi;
7. maliyyə nəzarəti statistikasının təşkili;
8. nəzarət orqanlarının koordinasiyası və sinxronizasiyası;
9. peşə standartlarının və peşə etik qaydalarının tətbiqi üçün metodiki tövsiyələrin hazırlanması üçün təşkilatın və sonrakı fəaliyyətlərin təmin edilməsi;
10. dövlət orqanlarında daxili nəzarətin təkmilləşdirilməsi;
11. kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi;
12. beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi.

Beləliklə, respublikamızda maliyyə nəzarətinin öyrənilməsi göstərir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir tələblərə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi çox vacibdir. Azərbaycanı iqtisadi islahatların yeni bir mərhələsinin qurulması, beynəlxalq səviyyədə dövlət maliyyə nəzarətinin yaradılması dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə, dövlət fondlarına vaxtında çatmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da öz növbəsində sosial -iqtisadi dirçəlişə səbəb olacaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Maliyyə nəzarəti həm dövlət, həm də müəssisələr səviyyəsində fəaliyyətin qiymətləndirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məhz bu səbəbdən maliyyə nəzarətinin təşkili, ondakı mövcud nöqsanlar, aradan qaldırılmalı olan nüanslar diqqətlə yoxlanılmalı, mümkün olan ən yaxşı səviyyədə həyata keçirilə bilməsi üçün lazımi addımlar vaxtında atılmalıdır.

Dövlətin əmlak və maliyyə mənbələrindən rəşional və səmərəli istifadə onun uğurlu fəaliyyət göstərməsinin ilkin şərtidir. Bu məsələdə dövlətin maliyyə nəzarəti sistemi mühüm rol oynayır.

Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin ən vacib elementi dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi və idarəetmə yolu ilə həyata keçirilməsidir.

Bazar proseslərinin dövlət tənzimlənməsi alətləri sistemində dövlət maliyyə nəzarətinin rolu da böyükdür.

Dövlət maliyyəsi sahəsində çox sayda tədqiqat işi dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri və praktik məsələlərinə həsr edilmişdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi və metodoloji bazasının nəzəri əsasları da daxil olmaqla, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşmasına dair konseptual yanaşmalar hələ də tam müəyyənləşdirilməyib.

Araşdırmalar onu göstərdiki ümumən uğura nail olmaq üçün həm dövlət, həm də müəssisələr səviyyəsində maliyyə nəzarətinin təşkili məsələsini birlikdə nəzərdən keçirmək daha effektiv olacaqdır. Xüsusən bizim ölkəmizdəki real şəraitə diqqət etdikdə görürük ki, bir çox sahələr dövlət tərəfində dəsdəklənir. İnkişaf etməkdə olan bir ölkə olaraq isə bu olduqca normal bir haldır. Buna görə də qarşılıqlı və hətta mən deyərdim ki, zəncirvari bir təsir mövcuddur. Bu məsələni iki tərəfli nəzərdən keçirək.

İlkin olaraq dövlət resurslarının səmərəli istifadəsi məsələsində maliyyə nəzarətinin roluna nəzər yetirək. Hər birimizə məlum olduğu kimi hazırki şəraitdə resurlar məhduddur. Belə bir halda əsas məqam daha səmərəli, inkişaf cəhətdən

perpektivli sahələrin müəyyənləşdirilməsi, gəlirliyi, rəqabət qabiliyyətliliyi yüksək olan, zamanın tələblərini cavablayan sektorlara vəsaitlərin yönləndirilməsidir. Çünki aydın məsələdir ki, yalnız belə olan halda xərclənən vəsaitlər artımı ilə büdcəyə geri dönəcəkdir. Bunu daha aydın başa düşmək üçün aşağıdakı ardıcılığa diqqət yetirək:

Dövlət vəsaiti xərclənərək yeni bir müəssisə açılır ;

Müəssisə gəlirli fəaliyyət göstərdiyi təqdirdə mənfəət vergisi ödəyir və nəticəsində büdcə daxilolmaları artır ;

Eyni zamanda yeni iş yerləri açılmış olur ki, bu da işsizlərin sayını və nəticə olaraq büdcə yükünü azaltmış olur (işsiz əhali sayı azalanda onlara verilən müavinətlər dayandığı üçün büdcə yükü də paralelində azalmış olur) ;

İşləyən əhali əldə etdiyi gəlirə müvafiq vergi verir ki, bu da büdcə gəlirlərini artırmış olur.

Yuxarıda qeyd olunan nəticələrin əldə olunmasına nail olmaq üçün isə maliyyə nəzarətinin effektiv bir formada təşkil olunmasını təmin etmək olduqca vacibdir.

İndi isə müəssisə və təşkilatlar baxımından vəziyyəti nəzərdən keçirək. Onlarda əsas məqsəd gəlir əldə etmək, daha dəqiq desək mümkün ola biləcək maksimum gəliri əldə etməkdir. Bunun üçün isə digər faktorla yanaşı maliyyə nəzarətinin təşkilinin hansı formada və səviyyədə olması olduqca vacib məsələlərdəndir.

Əvvəla, əlbətdəki pul vəsaitləri düzgün bir formada, gəlirli sahələrə yönəldilməli və ən əsası xərclərin azaldılması istiqamətində müvafiq addımlar atılmalıdır. Beləki, müəssisənin ehtiyac duyulmayan, fəaliyyətində vacib olmayan xərcləri varsa onlar müəyyənləşməli və aradan qaldırılmalıdır.

Lakin məsələ bununla yekunlaşmır. İşçilərin də maksimum fayda ilə işləməsinə nail olmaq lazımdır. Belə olan halda istehsal və xidmətdə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından yüksək nəticələrə nail oluna bilər və yekunda müəssisənin gəlirləri də artmış olar. Digər hallarla yanaşı maliyyə nəzarətini bu baxımdan da nəzərdən keçirmək faydalı olacaqdır.

Bir məsələni də mütləq qeyd etmək lazımdır ki, dövlət maliyyə nəzarəti sistemində çatışmazlıqların mövcudluğunun obyektiv əsası qanunlar boşluqların olmasıdır. Eyni zamanda dövlət maliyyə nəzarətinin təsnifat xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin çevrilməsinə əsaslanaraq orqanların qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyici normativ-hüquqi baza yaradılması məqsədəuyğun olar.

Yuxarıda göstərilənlər dissertasiyanın seçilmiş mövzusunun həm nəzəri, həm də praktik mövqelərlə əlaqəsini və aktuallığını təsdiqləyir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ. (2017), “Auditin nəzəri və praktiki problemləri”, Bakı, “Elm”, 365 səh.
2. Abbasov İ., (1998), “Auditin nəzəri məsələləri”, Bakı, “Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı”, 223 səh.
3. Allahverdiyev Ə. (2010) “Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamika və struktur dəyişikliklərin tənzimlənməsi problemləri” Bakı, “Təhsil”, 270 səh.
4. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. (2013) “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”. Bakı, “Azərnəşr”, 410 səh.
5. Auditorlar Palatası, (2015), jurnal, Bakı, “ELM”, 35 səh.
6. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, “Ölkədə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bu sahədə mövcud vəziyyətin analitik təhlili və tövsiyələrin hazırlanması” adlı tədqiqat işi layihəsinin yekun hesabatı. Bakı 2003.
7. Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (1996), “Audit xidməti haqqında”.
8. Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (2004), “Mühasibat uçotu haqqında”.
9. Bağırov D, Həsənli M., (2010), “Maliyyə” Dərslik. Bakı, “Azərnəşr”, 377 səh.
10. Bağırov D., (2016), “Vergi nəzarəti”, Bakı, “Elm və Bilik”, 465 səh.
11. Bağırov D., Həsənli X., (2001), “Maliyyə”, Bakı, “Elm və Təhsil”, 425 səh.
12. Bərxudarov M., Məmmədov N. (2014) “İqtisadi Təhlükəsizlik”. Bakı, “Mütərcim”, 450 səh.
13. Dövlət Maliyyə İdarəetməsi və Statistikası, (2016) jurnal, Bakı, 77 səh.
14. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayev E.Ə. (2011). “Azərbaycanın sosial və iqtisadi inkişaf problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə-budcə və sahələrarası proqnozlaşma

mexanizmləri”. Bakı, “Adiloğlu”, 570 səh.

15. Əsasnamə, (1995), “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında”, Bakı, 214 səh.

16. Xankişiyev B. (2004), Maliyyə Menecmenti, dərslik, Bakı, 245 səh.

17. Xankişiyev B., (2012), “Maliyyə nəzarəti”. Bakı, “Mütərcim”, 190 səh.

18. İsgəndərov R., (2018), “Müəssisənin maliyyəsi”, Bakı, “Azərbaycan”, 265 səh.

19. Qafarov Ş.S. (2010) “Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma”. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 640 səh.

20. Menkyu N.Q. (2013) “Ekonomiksin əsasları”. Bakı, “Çaşıoğlu”, 354 səh.

21. Namazova C. (2012) “Praktiki audit”. Bakı, “İqtisad universiteti”, 271 səh.

22. Nuriyev B. (2010) “Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan”. Bakı, “Elm”, 390 səh.

23. Rzayev Q., (2013), “Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit”. Dərslik. Bakı, “Azərbaycan”, 232 səh.

24. Səbzəliyev S., Hacıyev R., (2012), “Auditin əsasları”. Dərslik. Bakı, “Elm”, 304 səh.

25. Səbzəliyev S. (2018), “Maliyyə hesabatı”. Dərslik. Bakı, “İqtisad universiteti”, 314 səh.

26. Vəliyev D.Ə. (2012) “Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası”. Bakı, “Elm”, 460 səh.

İngilis dilində

1. ACCA. (2010). Advanced Audit and Assurance. Kaplan Publishing; 120 p.

2. Allis, R. P. M. (2004). Financial Management: Ratio Analysis Zero to one Million, Reports, 80 p.

3. Financial control and quality, (2008), article, Financial Reports, 20 p.

4. Hass, S., Abdolmohammadi N, Burnaby M. (2016), The Americas literature review on internal auditing, *Managerial Auditing Journal*, 536 p.
5. Helfert E., (2015), *Techniques of Financial analysis a guide to value creation*, UN Publishing House, Bucharest, 190 p.
6. Lawrence R., Daniel W., Collins W., Bruce J., (2014), *Financial reporting & analysis*, Upper Saddle River, 300 p.
7. Miguel S, Govindarajan V (2004), The contingent relationship between the controller and internal audit functions in large organizations, *Accounting, Organizations and Society journal*, 150 p.
8. The IIA Research Foundation, (2017), *The Institute of Internal Auditors (IIA) (2009). The Role of Internal Auditing in Enterprise-Wide Risk Management (ERM)*, Florida, 278 p.
9. Von H., Harden İ. (2004). *National Budget Processes and Fiscal Performance*, *European Economy Reports and Studies*, 430 p.
10. Walker, P., Shenkir W., (2013), *ERM in practice*, *Internal Audit journal*, 70 p.
11. Warren, S. (2017). *Internal Controls*, *Internal Auditor*, 110 p.

Türk dilinde

1. Akgün L., Ferhat U., (2012), “İç Kontrol Sistemi, Sakarya Üniversitesi, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, Sakarya, 116 s.
2. Aksoy O., Mehmet İ. (2018), *Kamuda İç Kontrol ve İç Denetim*, Muhasebe Kontrolleri Derneği Yayını, Ankara, 36 s.
3. Aksoy O., Mehmet İ. (2018), *Kamuda İç Kontrol ve İç Denetim*, Muhasebe Kontrolleri Derneği Yayını, Ankara, 36 s.
4. Arcagök K., Ertan S. (2016), *Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Sistemi*, HUD Yayını, Ankara, 110 s.

5. Büyükşalvarcı M., Ahmet H., Bilge L. (2016), “Faaliyet Raporlarında Finansal Oranlara Yer Verme: İMKB İmalat Sektörü Üzerine Bir Araştırma” Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 201 s.
6. Çetiner D, Ertuğrul M, (20066), “İşletmelerde Mali Analiz”, Ankara, Gazi Kitabevi, 364 s.
7. Gürbüz H., Hasan Y., (2011), “Muhasebe Denetimi”, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 488 s.
8. Karagöz D., (2007). İşletme Denetimi, İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Muhasebe Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 75 s.
9. Korkmaz B., Umut G. (2017), Kamuda İç Denetim, Bütçe Dünyası Dergisi, Ankara yayınevi, 38 s.
- 10.Şaban U, Ahmet T., Mehmet E., (2014), “Türkiye’de Muhasebe Denetimi: Geçmişten Geleceğe – 1”, “Mali Çözüm Dergisi”, 150 s.
- 11.Ümit K., (2015), Mali Tablolar Analizi ve Enflasyon Muhasebesi, İstanbul, Aktüel Yayınları, 58 s.

İnternet resursları

1. <https://ideas.repec.org/a/fru/finjrn/200205p69-95.html>
2. <https://courses.lumenlearning.com/wm-principlesofmanagement/chapter/reading-financial-and-nonfinancial-controls/>
3. https://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/control/brochure_pifc_en.pdf

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Əsas nəzarət növləri.....	15
--	-----------

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Maliyyə nəzarətinin funksiyaları.....	16
Qrafik 2: Maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili istiqamətləri.....	17
Qrafik 3: PIFC sistemi.....	23

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: AR iqtisadiyyatda maliyyə nəzarəti strukturu.....	39
Sxem 2: Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidətinin fəaliyyət istiqamətləri.....	41
Sxem 3: Kommersiya təşkilatlarında və özəl sektorlarda Maliyyə Nəzarət Sisteminin sxemi	42